

Η ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΟΣ ΣΕ ΕΝΑ ΥΓΙΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ: Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ (Σεπτέμβριος 2010)

Συγγραφέας: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Α. ΛΑΠΠΑ

Εισαγωγή

Το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον αποτελεί ανθρώπινο δικαίωμα προσφάτως αναγνωρισμένο από την επιστήμη, δεδομένου ότι η ιδιότητά του ως δικαίωμα «του ανθρώπου» είχε λίαν επικριθεί κατά το παρελθόν.^[1] Η αμφισβήτηση αυτή εμπόδισε τους θεωρητικούς από το να το συμπεριλάβουν σε μία από τις πρώτες γενιές δικαιωμάτων του ανθρώπου. Ειδικότερα, ανέκυψε το ζήτημα εάν αυτό θα έπρεπε να θεωρηθεί είτε ως δικαίωμα ατομικό ή/και πολιτικό (πρώτη γενιά) είτε ως δικαίωμα οικονομικό, κοινωνικό ή πολιτιστικό (δεύτερη γενιά). Εντούτοις, το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον διαθέτει στοιχεία και από τις δύο πρώτες γενιές δικαιωμάτων και, κατά συνέπεια, η πλειοψηφία το κατατάσσει σε μία τρίτη γενιά δικαιωμάτων που ονομάζονται «δικαιώματα αλληλεγγύης».^[2]

Στην παρούσα εργασία, θα προσπαθήσουμε να περιοριστούμε στις κοινωνικές πτυχές του δικαιώματος στο περιβάλλον, εξετάζοντας την αποτελεσματικότητα της προστασίας του. Σε πρώτο χρόνο, θα αναλύσουμε την ουσιαστική διάσταση του δικαιώματος και, συγκεκριμένα το ζήτημα εάν το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον προβλέπεται επαρκώς από τη διεθνή έννομη τάξη. Δευτερευόντως, υπό τον τίτλο «αλληλεπίδραση των κατηγοριών των θεμελιωδών δικαιωμάτων», θα εξετάσουμε τη σχέση μεταξύ του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον με τα άλλα θεμελιώδη δικαιώματα και ειδικότερα με το δικαίωμα στην υγεία. Επιπλέον θα παραθέσουμε την άποψη του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σχετικά με την αναγνώριση και προστασία του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον. Πράγματι, παρά το ότι η Σύμβαση Προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών δεν αφορά παρά μόνο στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, το

Δικαστήριο έχει αναπτύξει μια αρκετά πλούσια νομολογία σχετικά με το εν λόγω ζήτημα. Σε ένα τελευταίο κεφάλαιο, θα αναφερθούμε στις διαδικαστικές εγγυήσεις του δικαιώματος και ειδικότερα στο δικαίωμα πληροφόρησης, στο δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και στο δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα. Σε ότι αφορά το εθνικό δίκαιο, θα περιοριστούμε στη εξέταση των περιπτώσεων της Ελλάδας και του Βελγίου, προσθέτοντας, όπου αυτό θα καταστεί εφικτό, μία αναφορά στις άλλες εσωτερικές έννομες τάξεις.

I. Η ουσιαστική διάσταση του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον

Το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον ως ουσιαστικό δικαίωμα προβλέπεται σε μία σειρά διεθνών νομικών κειμένων, τα οποία διαχωρίζουμε σε δύο κατηγορίες : 1) κείμενα μη δεσμευτικά, ενδεικτικά διακηρύξεις και αναφορές, και 2) κείμενα με χαρακτήρα νομικώς υποχρεωτικό. Παράλληλα δε σε αυτά τίθεται μία πληθώρα εθνικών συνταγμάτων, τα οποία περιλαμβάνουν διατάξεις σχετικές με το δικαίωμα στο περιβάλλον (3).

1. Διεθνή μη δεσμευτικά κείμενα

Το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον έχει την υλική του βάση[3] σε πλείστες διακηρύξεις και αναφορές.[4] Παρά την απουσία υποχρεωτικής ισχύος, μπορούμε από αυτές να αντλήσουμε τις αρχές και τους στόχους τους οποίους τα κράτη πρέπει να ακολουθούν κατά την προστασία του εν λόγω δικαιώματος.

Η πρώτη σύνδεση ανάμεσα στα ανθρώπινα δικαιώματα και στο περιβάλλον βρίσκεται στη *Διακήρυξη της Στοκχόλμης του 1972 (Αρχή 1)*, η οποία κηρύσσει ότι:

« Ο άνθρωπος έχει θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία, στην ισότητα και σε συνθήκες ζωής ικανοποιητικές, σε ένα περιβάλλον του οποίου η ποιότητα του επιτρέπει να ζει με αξιοπρέπεια και ευημερία. Έχει τη μόνη υποχρέωση να προστατεύει και να συμβάλλει στη βελτίωση του περιβάλλοντος τόσο για τις παρούσες όσο και για τις επόμενες γενιές.»

Εντούτοις, στη Διακήρυξη της Στοκχόλμης, η αναγνώριση ενός δικαιώματος στο περιβάλλον δεν είναι παρά έμμεση, δεδομένου ότι επιβεβαιώνεται διαμέσου δικαιωμάτων της πρώτης γενιάς των δικαιωμάτων του ανθρώπου (δικαίωμα στην ελευθερία, δικαίωμα στην ισότητα, δικαίωμα στη ζωή). Παρά την έλλειψη μιας οιασδήποτε κοινωνικής αναφοράς, δε θα πρέπει να απαξιώσουμε τη σημασία της Διακήρυξης για την αναγνώριση του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον ως ανθρώπινο δικαίωμα.

Στη συνέχεια, ως δεύτερη πηγή παραθέτουμε τη *Διακήρυξη του Ρίο του 1992* (Αρχή 1): « τα ανθρώπινα όντα βρίσκονται στο κέντρο των ανησυχιών για την αειφόρο ανάπτυξη και έχουν το δικαίωμα σε μια υγιή και παραγωγική ζωή σε αρμονία με τη φύση»

Ο κοινωνικός αντίκτυπος διαφαίνεται ευχερέστερα στην παραπάνω διακήρυξη αν λάβουμε υπόψη ότι η προσέγγισή της ήταν περισσότερο ανθρωποκεντρική και λιγότερο επιβεβαιωτική της ύπαρξης ατομικών δικαιωμάτων.^[5] Παρά ταύτα, απώτερος στόχος του εν λόγω κειμένου αποτελεί η αειφόρος ανάπτυξη, ενώ και η φράση «δικαίωμα σε μία ζωή υγιή και παραγωγική σε αρμονία με τη φύση» παραμένει διφορούμενη, αποτρέποντας τη ρητή αναγνώριση ενός δικαιώματος στο περιβάλλον.

Ένα κείμενο πολλά υποσχόμενο το οποίο όμως δεν έχει καταστεί ακόμη τελικό είναι το *Σχέδιο της «Διακήρυξης των Αρχών σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα και το περιβάλλον»*.^[6] Το Σχέδιο βασίζεται στις διατάξεις των Διακηρύξεων της Στοκχόλμης και του Ρίο και προβλέπει ότι :

« Ο καθένας έχει δικαίωμα σε ένα περιβάλλον ασφαλές, υγιές και οικολογικά ισορροπημένο.»

Η σημασία του εν λόγω Σχεδίου έγκειται στο γεγονός ότι το δικαίωμα σε ένα

υγιές περιβάλλον βρίσκεται στενά συνδεδεμένο με άλλα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, ακόμη και με τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, μπορούμε να αναφέρουμε το *Χάρτη Θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης του 2000*^[7], ο οποίος στο άρθρο 37 προβλέπει ότι:

« ένα υψηλό επίπεδο προστασίας του περιβάλλοντος και η βελτίωση της ποιότητάς του θα πρέπει να ενσωματώνονται στις πολιτικές της Ένωσης και να διασφαλίζονται σύμφωνα με την αρχή της αειφόρου ανάπτυξης.»

Παρά τη ρητή υποχρέωση της ΕΕ για τη βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος και των κοινωνικών παραμέτρων αυτής της πρόβλεψης, η αναγνώριση ενός δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον παραμένει αμφισβητούμενη εν όψει του περιορισμένου πεδίου ισχύος του Χάρτη.^[8]

2. Διεθνή κείμενα νομικώς δεσμευτικά

Το πρώτο διεθνές κείμενο που αναγνωρίζει ρητώς το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον είναι ο *Αφρικανικός Χάρτης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών*. Στο άρθρο 24, ο Χάρτης προβλέπει ότι: «όλοι οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα σε ένα γενικώς ικανοποιητικό περιβάλλον που ευνοεί την ανάπτυξή τους.»

Στον Αφρικανικό Χάρτη, η λιτή και ρητή αναγνώριση του δικαιώματος στο περιβάλλον ενισχύεται από έναν αυστηρό μηχανισμό ελέγχου. Ειδικότερα, η Αφρικανική Επιτροπή είναι αρμόδια για την πραγματοποίηση ελέγχου είτε περιοδικού (ετήσιες εκθέσεις)^[9] είτε μετά από προσφυγή (ενός κράτους ή ατομικής).^[10] Σε ότι αφορά στον έλεγχο κατόπιν προσφυγής, ο Χάρτης δε θεμελιώνει υποχρέωση υιοθέτησης των τελικών αποτελεσμάτων, γεγονός που θίγει την αποτελεσματικότητα του μηχανισμού.^[11]

Εν συνεχεία, διακρίνουμε το *Πρόσθετο Πρωτόκολλο στην Αμερικανική Σύμβαση για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα*.^[12] Το άρθρο 11 ορίζει ότι: «Ο καθένας έχει το δικαίωμα να ζει σε ένα περιβάλλον καθαρό και να απολαμβάνει των αναγκαίων συλλογικών μέσων διαβίωσης.»

Το άρθρο αποτελεί τη μοναδική ρητή δήλωση αναγνώρισης της ύπαρξης ενός δικαιώματος στο περιβάλλον η οποία έχει άμεσες κοινωνικές παραμέτρους. Συνοδεύεται από διατάξεις σχετικά με τις υποχρεώσεις των κρατών, ενδεικτικά την προστασία, διατήρηση και βελτίωση του περιβάλλοντος. Ο μηχανισμός ελέγχου που θεσπίζεται από το Πρωτόκολλο περιλαμβάνει περιοδικές εκθέσεις αναφορικά με τα προοδευτικά μέτρα που λαμβάνονται από τα κράτη.

Παρά την αισιόδοξη πρόβλεψη, το Πρωτόκολλο του Σαν Σαλβαδόρ δε φαίνεται να προστατεύει αποτελεσματικά το δικαίωμα στο περιβάλλον. Η απουσία ενός ορισμού της έννοιας «υγιές περιβάλλον» και των συγκεκριμένων μέτρων που πρέπει να υιοθετούνται από τα κράτη καθιστά αυθαίρετη την εφαρμογή του σχετικού άρθρου. Επιπροσθέτως, οι δεσμεύσεις των κρατών αναφορικά με το περιβάλλον, όπως και για το σύνολο των δικαιωμάτων που θεσπίζονται στο Πρωτόκολλο, εξαρτώνται από το επίπεδο ανάπτυξης κάθε κράτους.^[13] Κατά συνέπεια, όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία αποδυναμώνουν το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον.^[14]

Η Σύμβαση του *Ήρχους σχετικά με την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα (Σύμβαση Aarhus)*, στο προοίμιο της προβλέπει επίσης το δικαίωμα.

« Αναγνωρίζοντας επίσης ότι κάθε άτομο έχει το δικαίωμα να ζει σε περιβάλλον κατάλληλο για την υγεία και την ευημερία του, καθώς και το καθήκον, τόσο μεμονωμένα, όσο και σε συνεργασία με άλλους, να προστατεύει και να βελτιώνει το περιβάλλον για να ωφελούνται οι παρούσες και μέλλουσες γενεές..»

Επιπλέον, το άρθρο 1 ορίζει το σκοπό της Σύμβασης:

«Προκειμένου να συμβάλουν στην προστασία του δικαιώματος κάθε ατόμου από τις παρούσες και μελλοντικές γενεές να ζει σε περιβάλλον κατάλληλο για την υγεία και την ευημερία του, κάθε μέρος εξασφαλίζει τα δικαιώματα της πρόσβασης σε πληροφορίες, της συμμετοχής του κοινού στη λήψη αποφάσεων και της πρόσβασης στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα, σύμφωνα με τις διατάξεις της παρούσας σύμβασης.»

Η Σύμβαση αποτελεί το πρώτο διεθνώς δεσμευτικό κείμενο το οποίο επιβάλλει συγκεκριμένες υποχρεώσεις στα κράτη-μέλη. Επίσης, καθιερώνει έναν μηχανισμό ελέγχου εφαρμογής αρκετά αποτελεσματικό ενόψει της αναγνώρισης της δυνατότητας υποβολής ατομικών προσφυγών (αρ. 15). Εντούτοις, υποστηρίζεται ότι η Σύμβαση δεν καθιερώνει το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον αυτό καθαυτό, αλλά μόνο τις διαδικαστικές του όψεις. Η διατύπωση που χρησιμοποιεί ο νομοθέτης αποδεικνύει ότι η αναγνώριση ενός δικαιώματος στο περιβάλλον δεν αποτελεί παρά το μέσο για την ύπαρξη διαδικαστικών δικαιωμάτων που σχετίζονται με το περιβάλλον, ενδεικτικά του δικαιώματος στην πληροφόρηση, στην συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και στην πρόσβαση στη δικαιοσύνη.[\[15\]](#)

3. Εσωτερική έννομη τάξη : το παράδειγμα των Συνταγμάτων της Ελλάδας και του Βελγίου[\[16\]](#)

Η συμβολή των εθνικών συνταγμάτων στην αναγνώριση και προστασία του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον είναι θεμελιώδους σημασίας. Τα εν λόγω, συγκρινόμενα με τα διεθνή κείμενα, εμφανίζονται πιο αποτελεσματικά καθόσον τις περισσότερες των περιπτώσεων οι διατάξεις σχετικά με το περιβάλλον είναι πιο λεπτομερείς και συνυφασμένες με τις ιδιαιτερότητες της εκάστοτε εσωτερικής έννομης τάξης. Παρά ταύτα, οι δύο αυτές πηγές προστασίας του δικαιώματος δε θα πρέπει να εκλαμβάνονται ως αλληλοαποκλειόμενες. Αντιθέτως, όπως επισημαίνει ο M. Anderson, βρίσκονται σε σχέση αλληλοσυμπλήρωσης και δε δημιουργούν συστήματα προστασίας ανταγωνιστικά το ένα με το άλλο. [\[17\]](#) Προσθέτει δε, ότι ο διάλογος ανάμεσά τους είναι εποικοδομητικός και η αλληλεξάρτησή τους αναπόφευκτη.[\[18\]](#)

Πράγματι, ήδη από το 1994, στο βελγικό σύνταγμα προστέθηκε ρητή διάταξη η

οποία προβλέπει ότι:

«Ο καθένας έχει δικαίωμα να διάγει βίο συμβατό με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Προς το σκοπό αυτό, ο νόμος, το διάταγμα (...) εγγυώνται, λαμβάνοντας υπόψη τις αντίστοιχες υποχρεώσεις, τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα και καθορίζουν τις προϋποθέσεις άσκησής τους. Στα δικαιώματα αυτά ανήκουν ειδικά:

4. Το δικαίωμα στην προστασία ενός υγιούς περιβάλλοντος. »

Το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον καθιερώνεται στο Σύνταγμα του Βελγίου περισσότερο ως κοινωνικό δικαίωμα και λιγότερο ως δικαίωμα της τρίτης γενιάς των δικαιωμάτων του ανθρώπου (συλλογικό δικαίωμα). Η ενσωμάτωση του δικαιώματος στο κεφάλαιο των οικονομικών, κοινωνικών και Μορφωτικών δικαιωμάτων και η διατύπωση του ως «δικαίωμα στην προστασία ενός υγιούς περιβάλλοντος» και όχι ως «δικαίωμα στο περιβάλλον» καθεαυτό οδηγεί στην εκδοχή ενός απλού κοινωνικού δικαιώματος.[\[19\]](#) Εντούτοις, η περιοριστική αυτή ερμηνεία δεν επιβεβαιώνεται από τις προπαρασκευαστικές εργασίες της εν λόγω διάταξης, όπου η πρόθεση του νομοθέτη ήταν να προσδώσει στην έννοια του περιβάλλοντος μια ευρεία εφαρμογή.[\[20\]](#)

Το ελληνικό Σύνταγμα, μετά την αναθεώρησή του το 2001, εμπεριέχει μία αντίστοιχη διάταξη. Το άρθρο 24 παράγραφος 1 ορίζει ότι:

« Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους και δικαίωμα του καθενός. Για τη διαφύλαξή του το Κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά ή ανασταλτικά μέτρα στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας. »

Η παραδοχή της ύπαρξης ενός δικαιώματος στο περιβάλλον στο ελληνικό σύνταγμα πραγματώνεται υπό διπλή έννοια, τόσο ως ατομικό δικαίωμα, όσο και ως κοινωνικό.[\[21\]](#) Η Γλ. Σιούτη θεωρεί ότι η εν λόγω διάταξη θεσπίζει το δικαίωμα στο περιβάλλον ως ένα υπερατομικό κοινωνικό δικαίωμα.[\[22\]](#) Τα στοιχεία που επιτρέπουν αυτόν τον ισχυρισμό έγκεινται στα εξής: α) υποχρέωση του Κράτους για λήψη συγκεκριμένων θετικών μέτρων, β) «κοινωνικό» αντικείμενο του δικαιώματος στο

περιβάλλον, ήτοι η σχέση του ανθρώπου με τον περιβάλλοντα χώρο στον οποίο κινείται, και γ) η αναγκαιότητα για τη συμβολή των πολιτών προκειμένου να υλοποιηθεί το περιεχόμενο αυτού του δικαιώματος.^[23] Η διττή φύση του δικαιώματος επαναλαμβάνεται στο ν. 1650/1986 που σχετίζεται με τη λήψη μέτρων για την προστασία του περιβάλλοντος, ο οποίος διευκρινίζει το περιεχόμενο της συνταγματικής διάταξης και έχει ως στόχο:

« τη θέσπιση θεμελιωδών κανόνων και την καθιέρωση κριτηρίων και μηχανισμών για την προστασία του περιβάλλοντος, έτσι ώστε ο άνθρωπος, ως άτομο και ως μέλος του κοινωνικού συνόλου, να ζει σε ένα υψηλής ποιότητας περιβάλλον, μέσα στο οποίο να προστατεύει την υγεία του και να ευνοείται η ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. »

II. Η αλληλεπίδραση των κατηγοριών των θεμελιωδών δικαιωμάτων μπορεί να συμβάλλει στην αποτελεσματική προστασία του δικαιώματος στο περιβάλλον;

Η θεωρία της «διαπερατότητας» (porosité) των θεμελιωδών δικαιωμάτων βρήκε για πρώτη φορά έρεισμα στην υπόθεση *Airey κατά Ιρλανδίας* (9/10/1979), στην οποία το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έκρινε ότι είναι δυνατό να διαπιστώσουμε διάφορες κοινωνικές παραμέτρους στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα.^[24] Από την άποψη της αποτελεσματικότητας των κοινωνικών δικαιωμάτων, η ιδέα της «διαπερατότητας» των κατηγοριών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων επιτρέπει να διασφαλίσουμε την προστασία τους με την επίκληση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων.

Παρά ταύτα, τίποτα δε φαίνεται να εμποδίζει την επέκταση της θεωρίας αυτής στα λεγόμενα «δικαιώματα αλληλεγγύης». Πράγματι, ιστορικά η προστασία του δικαιώματος στο περιβάλλον εξασφαλίσθηκε κυρίως διάμεσου του δικαιώματος στην υγεία (κοινωνικό δικαίωμα) και του δικαιώματος στη ζωή (ατομικό και πολιτικό δικαίωμα).^[25] Από την πλευρά της, η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, έχει συμβάλλει αποφασιστικά στο να εγγυηθεί μία αποτελεσματική προστασία του δικαιώματος επικαλούμενο το δικαίωμα στην

οικογενειακή και ιδιωτική ζωή (άρ. 8 της ΕΣΔΑ). Παρά τις εγγενείς δυσκολίες που αντιμετωπίζει η νέα αυτή κατηγορία δικαιωμάτων, τα αποκαλούμενα «δικαιώματα αλληλεγγύης», για ένα μπορούμε να αποφανθούμε μετά βεβαιότητας : η άρνηση αναγνώρισης ενός αυτόνομου χαρακτήρα στα δικαιώματα αυτά καθιστά την προστασία τους ιδιαιτέρως περιορισμένη και αναποτελεσματική. Επιπροσθέτως, εάν δεχθούμε ότι η διάκριση των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε «γενιές» είναι αμφισβητούμενη, διότι οι υποχρεώσεις που επιβάλλονται στο Κράτος είναι ταυτόσημες σε όλες εξ αυτών (υποχρέωση σεβασμού, υποχρέωση προστασίας και υποχρέωση εξασφάλισης)[26] και, επιπλέον, διότι ο διαχωρισμός αυτός δεν λαμβάνει υπόψη το γεγονός της διασύνδεσης μεταξύ των δικαιωμάτων,[27] το δόγμα της «διαπερατότητας» καταλήγει τελικώς σε μια απλή ιδέα αλληλεπίδρασης των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Αυτή η θεώρηση αποτελεί ένα συμπληρωτικό εργαλείο για την προστασία των νέων δικαιωμάτων χωρίς να αρνηθούμε τον αυτόνομο χαρακτήρα τους. Επίσης, ακόμη και εάν οι τυχόν επιφυλάξεις μας ως προς τον αυτόνομο ή μη χαρακτήρα του δικαιώματος στο περιβάλλον δεν αρθούν πλήρως, η θεωρία της «διαπερατότητας» των θεμελιωδών δικαιωμάτων μπορεί να συμβάλλει σε μια αποτελεσματικότερη προστασία, δεδομένων των ισχυρών κοινωνικών παραμέτρων του δικαιώματος στο περιβάλλον. Σε κάθε περίπτωση, η σχέση ανάμεσα στο δικαίωμα στο περιβάλλον και στα ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα δε θα πρέπει να αγνοηθεί. Η αλληλεξάρτησή τους ευνοεί την προστασία του εν λόγω δικαιώματος.

Στο παρόν κεφάλαιο, θα μελετήσουμε τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν κατά το παρελθόν για τη διαπίστωση της ύπαρξης του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον και που εφεξής αποτελούν μέσα για τη συμπληρωματική προστασία του.

1. Δικαίωμα στο περιβάλλον και δικαίωμα στην υγεία

Ο P. M. Dupuy θεωρεί ότι η διακήρυξη του δικαιώματος σε ένα υγιεινό περιβάλλον αποτελεί την ύψιστη εγγύηση του δικαιώματος στην υγεία,[28] την ίδια ώρα που ο M. A. Hermitte χρησιμοποιεί τον χαρακτηρισμό «ελλείπουσα σύνδεση του

δικαιώματος στην υγεία».[29] Σε κάθε περίπτωση, η σχέση ανάμεσα στα εν λόγω δικαιώματα είναι προφανής ήδη από την έννοια του δικαιώματος σε ένα «υγιές» περιβάλλον.[30] Το δικαίωμα στην υγεία προβλέπεται σε μια μακρύ κατάλογο νομικών κειμένων, από τα οποία διακρίνουμε το Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα και τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη.[31]

Το πρώτο διεθνές κείμενο σ' αυτό το πλαίσιο είναι το *Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα*, το οποίο στο άρθρο 12 προβλέπει «το δικαίωμα κάθε προσώπου να απολαμβάνει την καλλίτερη δυνατή σωματική και ψυχική υγεία». Επιπλέον, το άρθρο 7 εγγυάται ασφαλείς και υγιεινές συνθήκες στο χώρο εργασίας. Το Σύμφωνο, χάριν στην οικουμενικότητα του και την κοινωνική διάστασή του αποτελεί με μια πρώτη ματιά ένα κείμενο πολλά υποσχόμενο. Όμως, ο μηχανισμός ελέγχου του ο οποίος περιορίζεται στις περιπτώσεις των διακρατικών διαφορών και των γενικών παρατηρήσεων αποδυναμώνει την εφαρμογή του. Στον παρόντα χρόνο, η υπογραφή στις 10/12/2008 του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στο Σύμφωνο αφήνει περιθώριο για ένα σύστημα προστασίας πιο αποτελεσματικό καθώς επιτρέπει την υποβολή γραπτών αναφορών από μεμονωμένα άτομα ή ομάδες ατόμων ή εκ μέρους τους (άρ. 2 του Πρωτοκόλλου).[32]

Δευτερευόντως, ο *Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης*, που συνάφθηκε στις 18/10/1961 από το Συμβούλιο της Ευρώπης θεσπίζει μία σειρά μέτρων τα οποία τα συμβαλλόμενα κράτη δεσμεύονται να υιοθετήσουν στο πλαίσιο της προστασίας της υγείας (άρθρο 11).[33] Ο μηχανισμός ελέγχου του Χάρτη περιλαμβάνει περιοδικές εκθέσεις καθώς και συλλογικές αναφορές υποβαλλόμενες από ειδικά εξουσιοδοτημένες οργανώσεις, οι οποίες εξετάζονται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων.[34]

Πράγματι, το άρθρο 11 έχει χρησιμοποιηθεί κατά κόρον από την Επιτροπή για υποθέσεις που αφορούν στο περιβάλλον.[35] Η πρώτη φορά όπου το άρθρο 11 εξετάσθηκε για παραβίαση σχετική με το περιβάλλον ήταν στις 6/12/2006 στην υπόθεση *Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΙΜΔΑ) κατά Ελλάδα*.[36] Η Επιτροπή έκρινε ότι η Ελλάδα, συμμετέχοντας μέσω της ΔΕΗ σε δραστηριότητες εξόρυξης λιγνίτη, χωρίς να έχει προηγουμένως προβεί σε πρόβλεψη για τις δυσμενείς επιπτώσεις στο περιβάλλον, ούτε για τον κίνδυνο για την υγεία των κατοίκων της περιοχής, είχε παραβιάσει το άρθρο 11 του Χάρτη. Η μέγιστη σημασία

της εν λόγω απόφασης έγκειται στη διαπίστωση ότι τόσο οι κατηγορίες των δικαιωμάτων του ανθρώπου όσο και οι μηχανισμοί προστασίας τους βρίσκονται σε καθεστώς αλληλεξάρτησης.[\[37\]](#) Συγκεκριμένα, η Επιτροπή επεσήμανε ότι :

« Η Επιτροπή δράττεται της ευκαιρίας της παρούσας προσφυγής για να αποσαφηνίσει την ερμηνεία της για το δικαίωμα σε υγιές περιβάλλον. Για τον σκοπό αυτό λαμβάνει υπόψη τις αρχές που αντλούνται από τη νομολογία άλλων οργάνων ελέγχου των δικαιωμάτων του ανθρώπου σε περιφερειακό επίπεδο - το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το Κεντροαμερικανικό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και την αφρικανική Επιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών- και στο διεθνές επίπεδο - την Επιτροπή Οικονομικών, Κοινωνικών και Μορφωτικών δικαιωμάτων. Έχοντας γνώση της σημασίας και της ακρίβειας του συνόλου νομοθετημάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης που ρυθμίζουν τα ζητήματα που εγείρει η προσφυγή, έχει επίσης λάβει υπόψη αρκετές αποφάσεις του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.»[\[38\]](#) [...] «Η Επιτροπή υπενθυμίζει ότι βάσει του άρθρου 11 του Χάρτη, κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα να επωφελείται όλων των μέτρων που του επιτρέπουν να χαίρει της καλύτερης κατάστασης υγείας που μπορεί να επιτύχει. Η Επιτροπή αντιλαμβάνεται την προφανή συμπληρωματικότητα ανάμεσα στο άρθρο 11 του Χάρτη και το άρθρο 2 (δικαίωμα στη ζωή) της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου όπως ερμηνεύεται από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.» [\[39\]](#)

i) Δικαίωμα στον αέρα

Το πρώτο επιχείρημα κατά της Ελλάδας στην υπόθεση του *Ιδρύματος Μαραγκοπούλου* αφορούσε στη ρύπανση του αέρα εξαιτίας των δραστηριοτήτων εξόρυξης λιγνίτη. Το δικαίωμα στον αέρα, ως ειδικότερο του δικαιώματος στην υγεία, απολαμβάνει ιδιαίτερης πρόβλεψης σε πολυάριθμα κείμενα.[\[40\]](#)

Σε επίπεδο Ε.Ε., μεγάλος αριθμός Οδηγιών σχετίζεται με την ποιότητα του ατμοσφαιρικού αέρα και θεσπίζει ειδικά κριτήρια για τα κράτη-μέλη.[\[41\]](#) Στην πράξη,

όμως, ο χαρακτήρας τους παραμένει απλώς προγραμματικός.[\[42\]](#) Πράγματι, καμία προσφυγή δεν έχει υποβληθεί ενώπιον του ΔΕΚ με αντικείμενο την παραβίαση των εν λόγω Οδηγιών, πιθανότατα εξαιτίας της έλλειψης κατάλληλης ενημέρωσης για την συγκέντρωση των ρυπογόνων ουσιών στην ατμόσφαιρα.[\[43\]](#)

ii) Δικαίωμα στο νερό

Η πρόσβαση στο νερό αποτελεί μια άλλη σημαντική πτυχή του δικαιώματος στην υγεία, η οποία εμφανίζει άμεση σχέση με το δικαίωμα στο περιβάλλον. Προβλέπεται σε μία μακρά σειρά διεθνών κειμένων και εθνικών συνταγμάτων.[\[44\]](#) Σε παγκόσμιο επίπεδο, το δικαίωμα στο νερό θεσπίζεται στα άρθρα 11 παρ. 1 και 12 του Διεθνούς Συμφώνου για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα.[\[45\]](#) Η Επιτροπή των Οικονομικών, Κοινωνικών και Μορφωτικών δικαιωμάτων, στην *Γενική Παρατήρηση Αρ. 15*, περιγράφει ρητώς τις υποχρεώσεις των συμβαλλόμενων κρατών αναφορικά με το δικαίωμα στο νερό, κυρίως δε την υποχρέωση εξασφάλισης της πρόσβασης κάθε ατόμου σε αυτό, η ποιότητα του οποίου πρέπει να είναι κατάλληλη για να ικανοποιήσει τις ανθρώπινες ανάγκες.[\[46\]](#) Η Επιτροπή τονίζει ότι η μη συμμόρφωση στις εν λόγω υποχρεώσεις έχει ως αποτέλεσμα την ευθύνη του συμβαλλόμενου κράτους και το δικαίωμα κάθε μεμονωμένου ατόμου ή ομάδας ατόμων σε ένδικη ή εξωδικαστική προστασία.[\[47\]](#)

Στο πλαίσιο της Ε.Ε, η ποιότητα του πόσιμου νερού προστατεύεται κυρίως από τις Οδηγίες 80/778 και 98/83.[\[48\]](#) Η πρόσβαση στο νερό αποτελεί ζήτημα μεγίστης σημασίας για την Ένωση, γι' αυτό δε το λόγο η παραβίασή του θεωρείται ιδιαίτερως σοβαρή. Συγκεκριμένα, στην υπόθεση *C-340/96 Επιτροπή κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, το ΔΕΚ καταδίκασε τη βρετανική κυβέρνηση για την κακή ποιότητα του νερού που προορίζεται για κατανάλωση, χωρίς ωστόσο να επικαλεστεί την Οδηγία 80/778 για τη θεμελίωση της απόφασής του.[\[49\]](#)

iii) Δικαίωμα στην τροφή

Το δικαίωμα πρόσβασης στην τροφή, όπως το δικαίωμα στο νερό, διαθέτει μια περιβαλλοντική διάσταση και ταυτόχρονα ισχυρό κοινωνικό χαρακτήρα. Το άρθρο 25 της Οικουμενικής Διακήρυξης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου περιγράφει την τροφή ως το πρώτο μέσο για την εξασφάλιση ενός ικανοποιητικού βιοτικού επιπέδου.^[50] Το άρθρο 11 του Διεθνούς Συμφώνου για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα επαναλαμβάνει την ανωτέρω διάταξη με τρόπο πιο καθοριστικό, προσθέτοντας μια σειρά από συγκεκριμένες υποχρεώσεις. Ειδικότερα, τα κράτη δεσμεύονται για τη λήψη κατάλληλων μέτρων προκειμένου να εξασφαλίσουν την πρόσβαση όλων στην τροφή, μεριμνώντας παράλληλα για την δίκαιη κατανομή των παγκόσμιων αποθεμάτων τροφίμων.^[51] Η Επιτροπή των Οικονομικών, Κοινωνικών και Μορφωτικών Δικαιωμάτων, στη *Γενική Παρατήρηση Αρ. 12*, καθορίζει τις δεσμεύσεις των κρατών ως προς το δικαίωμα στην τροφή : υποχρέωση αποχής λήψης μέτρων τα οποία έχουν ως συνέπεια να στερήσουν την πρόσβαση στην τροφή (υποχρέωση σεβασμού), υποχρέωση επαγρύπνησης ώστε οι τρίτοι να μην προβούν σε ενέργειες που θίγουν το δικαίωμα του κάθε ατόμου στην τροφή (υποχρέωση προστασίας) και υποχρέωση να διευκολύνουν την πρόσβαση στα αποθέματα υιοθετώντας κατάλληλα μέτρα και, υπό συγκεκριμένες συνθήκες, διανέμοντας επισιτιστική βοήθεια (υποχρέωση εξασφάλισης).^[52]

2. Η προστασία μέσω των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων - Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων

Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών (ΕΣΔΑ) δεν περιλαμβάνει διάταξη σχετική με το δικαίωμα στο περιβάλλον.^[53] Εντούτοις, η απουσία ρητής πρόβλεψης δεν εμπόδισε το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου να αναπτύξει μια πλούσια νομολογία γύρω από το ζήτημα. Πιο συγκεκριμένα, το Δικαστήριο επικαλείται, κατά κύριο λόγο, το άρθρο 8 της Σύμβασης, το οποίο προστατεύει τον ιδιωτικό βίο και την κατοικία, προκειμένου να διασφαλίσει με έμμεσο τρόπο το δικαίωμα σε ένα υγιές

περιβάλλον.

Μία πρώτη κατηγορία αποφάσεων στις οποίες το εν λόγω δικαίωμα απασχόλησε το δικαστήριο αφορούν σε περιπτώσεις ηχητικής ρύπανσης. Η κατάφαση της ύπαρξης στενού δεσμού μεταξύ του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής και του δικαιώματος στο περιβάλλον πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά στην υπόθεση *Powell και Rayner κατά Ηνωμένου Βασιλείου*. Εν προκειμένω, ο αιτούντες παραπονούνταν για πρόκληση εξαιρετικού θορύβου προερχόμενου από τις δραστηριότητες του αεροδρομίου Heathrow, το οποίο βρισκόταν σε κοντινή απόσταση από την κατοικία τους. Παρά την απόρριψη της προσφυγής με την αιτιολογία ότι η ύπαρξη του αεροδρομίου είναι μείζονος σημασίας για την εθνική οικονομία, η υπόθεση αποκτά ιδιαίτερη αξία για το λόγο ότι το ΕΔΔΑ αποφάνθηκε ότι η ποιότητα ζωής των αιτούντων είχε υποβαθμιστεί εξαιτίας της διατάραξης του περιβάλλοντος. Το Δικαστήριο επεσήμανε ότι το άρθρο 8 εφαρμόζεται σε περιβαλλοντικές υποθέσεις στις οποίες η ρύπανση προκαλείται απευθείας από το ίδιο το Κράτος ή συντρέχει περίπτωση ευθύνης του λόγω μη λήψης κατάλληλων προληπτικών μέτρων.[\[54\]](#)

Δευτερευόντως, στην υπόθεση *Hatton κατά Ηνωμένου Βασιλείου* η οποία αφορά εκ νέου τις οχλούσες δραστηριότητες του αεροδρομίου Heathrow, το τμήμα ευρείας σύνθεσης του ΕΔΔΑ έκρινε ότι οι εν λόγω δραστηριότητες ήταν ουσιώδεις για την οικονομία και ότι η βρετανική κυβέρνηση δεν είχε υπερβεί το περιθώριο ελεύθερης εκτίμησης κατά την αναζήτηση μιας δίκαιης ισορροπίας μεταξύ, αφενός, του δικαιώματος σεβασμού στην ιδιωτική ζωή των περιοίκων και αφετέρου του οικονομικού οφέλους για την κοινωνία στο σύνολό της.[\[55\]](#) Εντούτοις, σε αντίθεση με την υπόθεση *Powell και Rayner*, το δικαστήριο επέβαλε πιο αυστηρά κριτήρια ελέγχου και έκρινε ότι η απλή αναφορά στην εθνική οικονομία ως δικαιολογητικός λόγος για την εν λόγω προσβολή δεν αρκούσε.[\[56\]](#)

Η ανωτέρω απόφαση έτυχε σφοδρής αποδοκιμασίας από μία μειοψηφία πέντε δικαστών οι οποίοι εξέφρασαν την άποψη ότι:

« ...ο στενός δεσμός μεταξύ της προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου και της επιτακτικής ανάγκης να απολυμάνουμε το περιβάλλον μας οδηγεί στο να θεωρήσουμε την υγεία ως την πιο θεμελιώδη ανθρώπινη ανάγκη και να την κρίνουμε ως πρωταρχική. »[\[57\]](#)

Δεδομένης της εξέλιξης της νομολογίας του Δικαστηρίου στα περιβαλλοντικά ζητήματα, η μειοψηφία κατέληξε χαρακτηρίζοντας την εν λόγω απόφαση ως « οπισθοδρόμηση » στην παρεχόμενη μέχρι στιγμής προστασία.[\[58\]](#)

Εν αντιθέσει με τις προηγηθείσες αποφάσεις, στη υπόθεση *Moreno Gómez κατά Ισπανίας* το ΕΔΔΑ αποφάνθηκε θετικά για την ύπαρξη παραβίασης του άρ. 8. Εν προκειμένω, η ρύπανση δεν προερχόταν από κάποια δραστηριότητα των κρατικών φορέων, αλλά από κέντρα νυκτερινής διασκέδασης.[\[59\]](#) Το δικαστήριο έκρινε ότι, με το να μη λάβει κατάλληλα μέτρα κατά των εν λόγω καταστημάτων, η ισπανική κυβέρνηση δεν είχε εκπληρώσει τη θετική υποχρέωσή της να διασφαλίσει την ιδιωτική ζωή της αιτούσας.

Μία δεύτερη κατηγορία αποφάσεων σχετίζεται με τις άμεσες δυσμενείς επιπτώσεις στην υγεία που προέρχονται από επιβλαβείς για το περιβάλλον δραστηριότητες. Ενδεικτικά, στην υπόθεση *López Ostra κατά Ισπανίας*, το δικαστήριο μελέτησε εκ νέου την εφαρμογή του άρθρου 8 στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών.[\[60\]](#) Συγκεκριμένα, η αιτούσα ισχυρίστηκε ότι το εν λόγω άρθρο είχε παραβιασθεί εξαιτίας των δραστηριοτήτων μιας ρυπογόνας επιχείρησης πλησίον της κατοικίας της. Το ΕΔΔΑ δέχθηκε την προσφυγή και απήγγειλε την παραβίαση του αρ. 8 με το σκεπτικό ότι η ισπανική κυβέρνηση δεν είχε καταφέρει να εκπληρώσει τη θετική υποχρέωση να διασφαλίσει το δικαίωμα της προσφεύγουσας στην κατοικία. Το Δικαστήριο εφήρμοσε το κριτήριο της δίκαιης εξισορρόπησης μεταξύ των συμφερόντων των θιγόμενων και εκείνων του κοινωνικού συνόλου και κατέληξε στην παραδοχή ότι υφίσταται ένα συγκεκριμένο όριο στην όχληση η οποία προέρχεται από δραστηριότητες που εξυπηρετούν το δημόσιο συμφέρον.[\[61\]](#)

Η υπόθεση *Tătar κατά Ρουμανίας* αποτελεί την πιο πρόσφατη από τον κύκλο των αποφάσεων που αφορούν στο άρθρο 8 της ΕΣΔΑ και σχετίζονται με περιβαλλοντικά θέματα.[\[62\]](#) Εν προκειμένω, το εν λόγω άρθρο εξετάσθηκε σε συνδυασμό με το δικαίωμα στην υγεία και το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον. Αντικείμενό της υπήρξε η οικολογική καταστροφή που προκλήθηκε μετά από ένα ατύχημα σε κέντρο εξόρυξης χρυσού σε μία κωμόπολη της Ρουμανίας. Το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι ενώπιον του σοβαρού και υπαρκτού κινδύνου για την υγεία και την ευημερία των προσφευγόντων, οι αρχές θα έπρεπε να είχαν λάβει τα κατάλληλα μέτρα ώστε να τους διασφαλίσουν ένα υγιές και προστατευόμενο περιβάλλον.[\[63\]](#) Εντούτοις, το

δικαστήριο διέκρινε αυτή την πτυχή της υπόθεσης από την κατάσταση ενός εκ των προσφευγόντων. Ελλείπει αιτιώδους συνδέσμου μεταξύ της προκληθείσας καταστροφής και της κατάστασης της υγείας του εν λόγω προσφευγόντος, οι αρχές της Ρουμανίας δεν υποχρεώθηκαν σε αποζημίωση για την υλική ζημία που αυτός υπέστη.[64] Εν τέλει, το δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η Ρουμανία είχε παραβιάσει το άρθρο 8 της Σύμβασης αποκλειστικά κατά το μέρος που αφορούσε στο δικαίωμα στο περιβάλλον. Κατά συνέπεια, αφού δεν κατέστη δυνατή η θεμελίωση συγκεκριμένης βλάβης της υγείας των προσφευγόντων, το Δικαστήριο αποσύνδεσε το δικαίωμα στο περιβάλλον από το δικαίωμα στην υγεία.

III. Το ζήτημα της αμέσου εφαρμογής του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον

Η θεωρία του «κανόνα της αμέσου εφαρμογής» έγκειται στην ικανότητα ενός διεθνούς κανόνα ή συνταγματικής διάταξης να προβλέπει υποκειμενικά δικαιώματα που καθιστούν δυνατή την δικαστική επίκλησή τους χωρίς να είναι αναγκαία η προηγούμενη λήψη ειδικών μέτρων προκειμένου αυτά να τεθούν σε ισχύ. Γίνεται δεκτό ότι συντρέχει περίπτωση κανόνα αμέσου εφαρμογής όταν πληρούνται δύο προϋποθέσεις : ο κανόνας είναι σαφής και συγκεκριμένος (αντικειμενικό στοιχείο) και υπάρχει πρόθεση του νομοθέτη που τον καθιέρωσε να αποδώσει δικαιώματα υπέρ των ιδιωτών (υποκειμενικό στοιχείο).[65] Το ζήτημα του εάν τα διεθνή όργανα που προβλέπουν το δικαίωμα στο υγιές περιβάλλον του έχουν προσδώσει και την ιδιότητα του κανόνα αμέσου εφαρμογής θα πρέπει να εξετάζεται κατά περίπτωση και όχι in globo.

1. Εσωτερικά κείμενα : τα Συντάγματα του Βελγίου και της Ελλάδας

Κατά το στάδιο των προπαρασκευαστικών εργασιών για το βελγικό Σύνταγμα εκφράστηκε με σαφήνεια η θέση ότι τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα που προβλέπονται στο άρθρο 23 στερούνται αμέσου εφαρμογής και ότι κανένα υποκειμενικό δικαίωμα δε θα αντλούνταν προς όφελος των ιδιωτών.[\[66\]](#) Η αναθεώρηση του 1994 επέτρεψε να εισαχθεί ρητή διάταξη για το δικαίωμα στο περιβάλλον, όμως, η σχετική πρόταση ενέμεινε στην απουσία της άμεσης ισχύος του δικαιώματος.[\[67\]](#) Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας και των διοικητικών δικαστηρίων επιβεβαιώνει την ως άνω άποψη επιμένοντας ότι η επίκληση του δικαιώματος στο περιβάλλον δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς προηγουμένως να έχουν ληφθεί, από όργανα της νομοθετικής ή της εκτελεστικής εξουσίας, τα κατάλληλα μέτρα για τη θέση του σε ισχύ. Κατά συνέπεια, τα άτομα δεν δύνανται να επικαλούνται το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον ενώπιον των βελγικών δικαστηρίων για παραβιάσεις που προκαλούνται είτε από τις κρατικές αρχές είτε από ιδιώτες. Πράγματι, η διάταξη του άρθρο 23 δεν τυγχάνει ούτε οριζόντιας, ούτε κάθετης εφαρμογής.[\[68\]](#) Παρά ταύτα, η πρόσφατη νομολογία και θεωρία βρίσκονται στο στάδιο αναγνώρισης του χαρακτήρα της άμεσης ισχύος στη διάταξη του άρθρο 23, με σκοπό να διασφαλισθεί μια αποτελεσματικότερη δικαστική προστασία.[\[69\]](#)

Εν αντιθέσει με το Σύνταγμα του Βελγίου, γίνεται ευρέως δεκτό ότι η διάταξη του άρθρου 24 του ελληνικού Συντάγματος αποτελεί κανόνα άμεσης εφαρμογής.[\[70\]](#) Ο χαρακτήρας του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον στο άρθρο αυτό είναι δεσμευτικός και παράγει έννομα αποτελέσματα χωρίς να απαιτείται η προηγούμενη έκδοση ειδικού νόμου που το συγκεκριμενοποιεί. Συνεπώς, το άρθρο 24 γεννά υποκειμενικά δικαιώματα και τα άτομα μπορούν απευθείας να επικαλούνται της ως άνω διάταξη ενώπιον των ελληνικών δικαστηρίων. Εντούτοις, η ικανότητα αυτή βασίζεται περισσότερο στην ατομική διάσταση του δικαιώματος παρά στην φύση του ως κοινωνικό δικαίωμα.[\[71\]](#) Όπως έχει ήδη λεχθεί, η διάταξη το άρθρου 24 θεμελιώνει το δικαίωμα στο περιβάλλον υπό διπλή έννοια, τόσο ως ατομικό, όσο και ως κοινωνικό δικαίωμα.[\[72\]](#) Επομένως, το άτομο μπορεί επί της ουσίας να επικαλείται την παραβίαση μόνο της υποχρέωσης σεβασμού εκ μέρους της διοίκησης, μέσω υλικών ενεργειών ή διοικητικών πράξεων που θίγουν το δικαίωμα στο περιβάλλον (αρνητικό περιεχόμενο του δικαιώματος).

2. Τα διεθνή κείμενα

Σε διεθνές επίπεδο, τα νομικώς δεσμευτικά κείμενα μπορούν να επιβάλλουν στα συμβαλλόμενα κράτη υποχρεώσεις που απευθύνονται όχι μόνο στην εκτελεστική εξουσία, αλλά και στον εθνικό νομοθέτη, ενώ σε περίπτωση μη συμμόρφωσης, προβλέπουν την επιβολή κυρώσεων βάσει ενός μηχανισμού ελέγχου. Σε ότι αφορά στη δυνατότητα ατομικής προσφυγής για παραβιάσεις που σχετίζονται με το περιβάλλον, αυτό δεν προβλέπεται από το σύνολο των κειμένων, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η αποτελεσματικότητά της αμφισβητείται.

Καταρχάς, το *Πρόσθετο Πρωτόκολλο στην Αμερικανική Σύμβαση για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα* στο άρθρο 19 παράγραφος 6 ορίζει ότι:

« Σε περίπτωση όπου τα δικαιώματα που θεσπίζονται στην παράγραφο α' των άρθρων 8 και 13 παραβιασθούν από μία πράξη η οποία καταλογίζεται ευθέως σε ένα συμβαλλόμενο κράτος στο παρόν πρωτόκολλο, αυτή η κατάσταση μπορεί να καταστεί αντικείμενο προσφυγής ενώπιον της Διαμερικανικής Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και ενδεχομένως ενώπιον του Διαμερικανικού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, κατ' εφαρμογή ενός συστήματος ατομικών προσφυγών που προβλέπεται στα άρθρα 44 έως 51 και 61 έως 69 της Αμερικανικής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. »

Παρατηρούμε ότι το Πρωτόκολλο δεν εξαιρεί τα κοινωνικά δικαιώματα από το μηχανισμό των ατομικών προσφυγών. Εντούτοις, *in concreto*, για το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον (άρ. 11) αυτή η δυνατότητα δεν προβλέπεται, διότι το άρθρο 19 περιορίζει την υποβολή τους μόνο σε περιπτώσεις παραβίασης του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι (άρ. 8 εδ. α') και του δικαιώματος στην εκπαίδευση (άρ. 13).

Αναφορικά με τον *Αφρικανικό Χάρτη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών*, η άμεση ισχύς των υποχρεώσεων που επιβάλλονται στα κράτη επιβεβαιώθηκε στην *υπόθεση της γης των Ogoni*, η οποία αποτελεί την πρώτη περίπτωση που εισήχθη ενώπιον της Επιτροπής για παραβίαση του δικαιώματος στο περιβάλλον.[\[73\]](#) Η

προσφυγή υπεβλήθη κατά της Νιγηρίας από δύο μη κυβερνητικές οργανώσεις για το λόγο ότι η κυβέρνηση της Νιγηρίας συνεργάστηκε με μία πετρελαϊκή επιχείρηση η οποία είχε προβεί σε παράνομες αντλήσεις πετρελαίου μέσα στην έκταση των Ogoni, γεγονός το οποίο είχε οδηγήσει σε σοβαρή περιβαλλοντική υποβάθμιση στην περιοχή. Η Επιτροπή αποφάνθηκε θετικά ως προς την παραβίαση και διευκρίνισε ότι το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον γεννά συγκεκριμένες υποχρεώσεις στα κράτη, οι οποίες σε περίπτωση παραβίασης μπορούν να καταστούν αντικείμενο επίκλησης από τους ιδιώτες.

Μέχρι το 2008, το αρμόδιο όργανο για την εξέταση των ατομικών προσφυγών ήταν η Αφρικανική Επιτροπή, η οποία μπορούσε να συσταθεί αυτοδικαίως, χωρίς δηλαδή τα κράτη-μέλη να έχουν προβεί σε ρητή αποδοχή της αρμοδιότητάς της. Τον Ιούλιο του 2008, τα συμβαλλόμενα μέρη υιοθέτησαν ένα Πρωτόκολλο στο οποίο προβλέφθηκε η ίδρυση ενός Αφρικανικού Δικαστηρίου Δικαιοσύνης και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Υπό το νέο, όμως, καθεστώς, η ατομική προσφυγή δεν είναι αυτόματη, αφού προϋποτίθεται η αναγνώριση της δικαιοδοσίας του Δικαστηρίου από το κράτος-μέλος για το οποίο γίνεται λόγος.[\[74\]](#)

Ο *Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων* περιλαμβάνει, επίσης, συγκεκριμένη διάταξη αφιερωμένη στο δικαίωμα στο περιβάλλον. Ο χαρακτήρας της, όμως, δεν είναι παρά προγραμματικός εξαιτίας της μη επικύρωσης του Χάρτη από σύνολο των κρατών-μελών της ΕΕ. Η άποψη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στο ζήτημα της νομικής φύσης των κοινωνικών δικαιωμάτων που περιέχονται στον Χάρτη είναι ότι οι σχετικές διατάξεις δεν δημιουργούν υποκειμενικά δικαιώματα, αλλά περισσότερο αρχές οι οποίες πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από τα κοινοτικά ή εθνικά όργανα των κρατών-μελών κατά την εκτέλεση των αρμοδιοτήτων τους, είτε αυτές άπτονται της νομοθετικής ή της εκτελεστικής εξουσίας.[\[75\]](#) Ενόψει της περιορισμένης ισχύος του Χάρτη, είναι αρκετά πρώιμο να καθορίσουμε με σαφήνεια το νομικό καθεστώς της διάταξης του άρθρου 37. Η τελική απάντηση στο θέμα θα δοθεί μετά την επικύρωση της Συνθήκης της Λισσαβόνας από το σύνολο των κρατών-μελών της Ένωσης.[\[76\]](#)

Όπως έχει ήδη λεχθεί ανωτέρω,[\[77\]](#) το *Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα* προσφέρει μια συμπληρωματική προστασία στο δικαίωμα στο περιβάλλον. Από την υιοθέτησή του, η αποτελεσματικότητα του Συμφώνου παραμένει ασθενής εξαιτίας της μη πρόβλεψης δυνατότητας υποβολής

ατομικών προσφυγών για παραβιάσεις των άρθρων του. Η έλλειψη αυτή ακολούθησε την αντίληψη που επικράτησε παγκοσμίως ότι τα κοινωνικά δικαιώματα δε θα πρέπει να γεννούν υποκειμενικά δικαιώματα. Το κυριότερο χαρακτηριστικό των κοινωνικών δικαιωμάτων, ήτοι η εξασφαλιστική υποχρέωση του κράτους, έχει την έννοια ότι οποιεσδήποτε παροχές προς τους πολίτες πραγματοποιούνται με γνώμονα την οικονομική κατάσταση του κράτους και το επίπεδο ανάπτυξής του, χωρίς, ωστόσο, να πλήττεται ο σκληρός πυρήνας κάθε δικαιώματος. Ο Ol. De Schutter θεωρεί ότι για να διαπιστώσουμε εάν τα κοινωνικά δικαιώματα περιέχουν κανόνες άμεσης ισχύος, θα πρέπει να εξετάσουμε το περιεχόμενο όχι του ίδιου του δικαιώματος, αλλά των υποχρεώσεων που αυτό συνεπάγεται για τα κράτη και ειδικότερα το κατά πόσο το περιεχόμενό τους αυτό είναι ακριβές και σαφές.^[78] Καταλήγει δε στην άποψη ότι υπό αυτό το πρίσμα, η απάντηση στο ερώτημα της δημιουργίας υποκειμενικών δικαιωμάτων είναι καταφατική· το περιεχόμενο των υποχρεώσεων που επιβάλλονται στα κράτη είναι επαρκώς ορισμένο και, συνεπώς, η Επιτροπή των οικονομικών, κοινωνικών και Μορφωτικών δικαιωμάτων μπορεί «να αξιολογεί σύμφωνα με το δίκαιο την πρόταση που περιέχει μια ατομική προσφυγή σύμφωνα με την οποία ένα Κράτος μέρος δεν έχει σεβαστεί αυτές υποχρεώσεις».^[79] Σε διεθνές επίπεδο, οι πρωτοβουλίες για την ρητή αναγνώριση υποκειμενικών δικαιωμάτων στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων κατέληξαν στις 10/12/2008 στην υπογραφή του *Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στο Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα*.^[80] Το άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου προβλέπει ότι «Αναφορές μπορούν να κατατεθούν από ή εξ ονόματος ιδιωτών ή ομάδων αυτών οι οποίοι εμπίπτουν στη δικαιοδοσία ενός Κράτους-μέλους, οι οποίοι δηλώνουν ότι είναι θύματα μιας παραβίασης από αυτό το Κράτος μέρος ενός εκ των οικονομικών, κοινωνικών και Μορφωτικών δικαιωμάτων που προβλέπονται στο Σύμφωνο.»

Ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει κατά πολύ την επιστήμη είναι το εάν η *Σύμβαση του Ήρχους σχετικά με την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα* θεμελιώνει την ουσιαστική όψη του δικαιώματος στο περιβάλλον ή μόνο τη διαδικαστική.^[81] Πέραν τούτου, η άμεση ισχύς των διατάξεων της Σύμβασης βασίζεται στο άρθρο 15 το οποίο ορίζει τα εξής:

«Η σύνοδος των μερών καθορίζει, βάσει συναίνεσης, προαιρετικές ρυθμίσεις, μη αντιθετικού, μη δικαστικού και συμβουλευτικού χαρακτήρα για την εξέταση της

συμμόρφωσης προς τις διατάξεις της παρούσας σύμβασης. Οι ρυθμίσεις αυτές προβλέπουν κατάλληλη συμμετοχή του κοινού και δύνανται να περιλαμβάνουν την επιλογή να εξετασθούν ανακοινώσεις από το κοινό επί θεμάτων που σχετίζονται με την παρούσα σύμβαση.»

Ο Pallamaerts θεωρεί ότι η φράση « θέματα που σχετίζονται με την παρούσα σύμβαση» έχει την έννοια ότι στη διάταξη του άρθρου εμπίπτουν όλα τα περιβαλλοντικά ζητήματα, ακόμη και το δικαίωμα στο περιβάλλον, και συνεπώς αυτά μπορούν να αποτελέσουν ευθέως αντικείμενο δικαστικής προστασίας.[\[82\]](#)

Όπως προκύπτει από τα ανωτέρω, το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον απολαμβάνει έμμεσης αναγνώρισης από τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη και από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου διαμέσου άλλων δικαιωμάτων που προβλέπονται σε αυτά.[\[83\]](#)

III. Το ζήτημα της ρήτρας ακινητοποίησης (standstill)

Ο όρος standstill (μη επαναφορά, άλλως ακινητοποίηση), ο οποίος είναι ευρέως διαδεδομένος στο κοινοτικό δίκαιο, αποτρέπει το ενδεχόμενο τα κράτη να υιοθετήσουν νέα μέτρα τα οποία συντελούν στην υποβάθμιση των δικαιωμάτων. Ενίοτε η έλλειψη άμεσης εφαρμογής των κοινωνικών δικαιωμάτων αντικαθίσταται από μία υποχρέωση ακινητοποίησης (standstill). Εντούτοις, ο κανόνας της μη-επαναφοράς δεν είναι απόλυτος: η κατάργηση των ισχυουσών διατάξεων δεν απαγορεύεται εάν αυτή συνοδεύεται από τη θέσπιση νέων κανόνων πιο ευνοϊκών για την πραγματοποίηση του δικαιώματος. Σε αυτή την ενότητα θα εξετάσουμε το κατά πόσο τα κείμενα που προβλέπουν το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον περιλαμβάνουν μια τέτοια ρήτρα μη επαναφοράς.

1. Εσωτερικά κείμενα : τα Συντάγματα του Βελγίου και της Ελλάδας

Η απουσία χαρακτήρα αμέσου εφαρμογής της διάταξης του άρθρου 23 του Βελγικού Συντάγματος «αποκαθίσταται» με την αναγνώριση μιας ρήτρας ακινητοποίησης (*standstill*).^[84] Η ύπαρξή της έχει πολλάκις υποστηριχθεί από τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Η άποψη αυτή επιβεβαιώθηκε κατά τρόπο αδιαμφισβήτητο από το Συνταγματικό Δικαστήριο της χώρας στις αποφάσεις 135/2006, 137/2006 και 145/2006.^[85] Από τις εν λόγω παραθέτουμε τα εξής:

«Το άρθρο 23 του Συντάγματος υπονοεί, σε ότι αφορά στην προστασία του περιβάλλοντος, μια υποχρέωση ακινητοποίησης (*standstill*) η οποία εμποδίζει τον αρμόδιο νομοθέτη από το να μειώσει δραστικά το επίπεδο προστασίας που παρέχεται βάσει της ισχύουσας νομοθεσίας, χωρίς να συντρέχουν λόγοι δημοσίου συμφέροντος.»^[86]

Η κύρια συνέπεια αυτής της δήλωσης είναι ότι η μείωση της υφιστάμενης προστασίας μέσω πράξεων της Διοίκησης απαγορεύεται. Παρά ταύτα, η δέσμευση αυτή δεν εμποδίζει τις αρχές από το να καθορίσουν με αποτελεσματικότερο τρόπο την παρεχόμενη προστασία και να υιοθετήσουν μέτρα πιο ευνοϊκά. Εντούτοις, η υποχρέωση ακινητοποίησης θίγει το ζήτημα της αποκατάστασης σε περίπτωση υποβάθμισης του επιπέδου προστασίας και ειδικότερα το κατά πόσο η μείωση αυτή είναι ανεκτή στην περίπτωση όπου η προστασία ενός άλλου δικαιώματος αυξάνεται παράλληλα.^[87] Σε αυτό το σημείο η επιστήμη διχάζεται.^[88] Μία περαιτέρω άποψη υποστηρίζει ότι η ρήτρα ακινητοποίησης δεν έχει μόνο αρνητικό περιεχόμενο, αλλά συνεπάγεται και θετικές υποχρεώσεις για το κράτος. Η θέση αυτή μπορεί να οδηγήσει στη λήψη συγκεκριμένων μέτρων που αφορούν σε ορισμένες ομάδες ατόμων.^[89] Ένα άλλο ζήτημα που τίθεται είναι το επίπεδο προστασίας που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, ειδικότερα δε το χρονικό σημείο αναφοράς της ρήτρας.^[90] Ποιο είναι το σημείο έναρξης για την ακινητοποίηση: εκείνο της θέσπισης του άρθρου 23 του Συντάγματος ή εκείνο της νομοθεσίας που εφαρμοζόταν μέχρι την θέση σε ισχύ του νέου κανόνα; Χωρίς να μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα, το Συνταγματικό Δικαστήριο δείχνει να κλίνει προς τη δεύτερη λύση προκειμένου να αποφανθεί για την ύπαρξη αδικαιολόγητης επαναφοράς.^[91]

Στο ελληνικό Σύνταγμα, γίνεται δεκτό ότι ο νομοθέτης δε μπορεί να περιορίσει

ουσιωδώς, ούτε να καταργήσει την προστασία που παρέχεται βάσει του άρθρου 24 παρ. 1.^[92] Οι μόνοι περιορισμοί που μπορεί να επιβάλλει είναι όσοι διαθέτουν χαρακτήρα γενικό και αντικειμενικό, δικαιολογούνται από λόγους δημοσίου συμφέροντος και προβλέπονται ρητά από το Σύνταγμα.^[93] Το άρθρο 25 παρ. 1 προβλέπει τα εξής:

«Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους.»

Αυτή η απλοϊκή διακήρυξη έχει την έννοια ότι οι συνταγματικές διατάξεις δεσμεύουν το σύνολο των οργάνων του κράτους - νομοθετικά, εκτελεστικά ή δικαστικά.^[94] Κατά συνέπεια, ούτε η νομοθετική εξουσία ούτε η διοίκηση μπορούν να καταργήσουν τις διατάξεις που προστατεύουν το δικαίωμα στο περιβάλλον, χωρίς την αντικατάστασή τους από άλλες πιο ευνοϊκές για την πραγμάτωση του εν λόγω δικαιώματος.^[95]

2. Τα διεθνή κείμενα

Η επιβεβαίωση της ύπαρξης ρήτρας μη επαναφοράς στον *Αφρικανικό Χάρτη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών* και στο *Πρωτόκολλο του Σαν Σαλβαδόρ* είναι αρκετά δυσχερής. Ειδικότερα, το άρθρο 26 της *Αμερικανικής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, υπό τον τίτλο «σταδιακή ανάπτυξη των οικονομικών, κοινωνικών και μορφωτικών δικαιωμάτων», προβλέπει ως υποχρέωση των κρατών-μελών «να λαμβάνουν μέτρα τα οποία αποσκοπούν στη σταδιακή εξασφάλιση της πλήρους απόλαυσης των οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων». Θα μπορούσε να λεχθεί ότι αυτή η διάταξη αποτελεί μια έμμεση δήλωση ότι οι πράξεις των κρατών δε θα πρέπει να στοχεύουν στη μείωση του επιπέδου της παρεχόμενης προστασίας. Ωστόσο, στο Πρωτόκολλο του Σαν Σαλβαδόρ δεν βρίσκουμε αντίστοιχη διάταξη. Αντιθέτως, στο άρθρο 4, επισημαίνονται τα εξής:

«Δεν μπορεί να γίνει δεκτός κανένας περιορισμός και καμία τροποποίηση σε κανένα από τα δικαιώματα, τα οποία αναγνωρίζονται ή χορηγούνται σε ένα κράτος δυνάμει της εθνικής του νομοθεσίας ή διεθνών συνθηκών, με το επιχείρημα ότι το παρόν Πρωτόκολλο δεν τα αναγνωρίζει ή τα αναγνωρίζει σε μικρότερο βαθμό.»

Η διάταξη αυτή διευκρινίζει ότι ένα κράτος δεν μπορεί να αποκλίνει από την εφαρμογή της εσωτερικής του νομοθεσίας προκειμένου να συμμορφωθεί με τους όρους του παρόντος Πρωτοκόλλου. Ωστόσο, η ίδια δεν ορίζει ότι τα κράτη θα πρέπει πάντοτε να αποσκοπούν στην αύξηση της παρεχόμενης προστασίας.

Αναφορικά με τον *Αφρικανικό Χάρτη*, είναι σχεδόν αδύνατο να αποφανθούμε καταφατικά για την ύπαρξη ρήτρας ακινητοποίησης. Ο λόγος έγκειται στο γεγονός ότι η απόλαυση του δικαιώματος στο περιβάλλον μέσα στο Χάρτη εξαρτάται ευθέως από το επίπεδο ανάπτυξης του κράτους.

Γίνεται γενικά δεκτό ότι το άρθρο 37 του *Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε.* περιέχει υποχρέωση μη επαναφοράς.^[96] Παρά το ότι στο κοινοτικό δίκαιο η ρήτρα δεν έχει επιβεβαιωθεί πλήρως, μερίδα της επιστήμης υποστηρίζει ότι, σε ότι αφορά στην προστασία του περιβάλλοντος, η υποχρέωση ακινητοποίησης θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη.^[97] Κατά το στάδιο των προπαρασκευαστικών εργασιών για το Χάρτη, ο όρος *standstill* καθιερώθηκε ως «αρχή», η οποία θα είχε ως συνέπεια την απαγόρευση της επαναφοράς. Γενικά, παρατηρούμε ότι η διατύπωση του άρθρου 37 επαναλαμβάνει ως ένα μέρος τη διάταξη του άρθρου 174 της Συνθήκης για την ίδρυση της Ε.Κ. σχετικά με την προστασία του περιβάλλοντος.^[98] Επιπλέον, το άρθρο 53 του Χάρτη αποβλέπει σε ένα υψηλό επίπεδο προστασίας επιβάλλοντας ότι οι διατάξεις του Χάρτη δε θα πρέπει να ερμηνεύονται με τρόπο τέτοιο ώστε να περιορίζονται ή να θίγονται τα δικαιώματα και οι θεμελιώδεις ελευθερίες που αναγνωρίζονται από άλλα κείμενα σχετικά με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τέλος, το λεκτικό του άρθρου 37 το οποίο κάνει λόγο για «βελτίωση της ποιότητας» του επιπέδου προστασίας μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι η υποβάθμισή της τίθεται εκτός Χάρτη.

Στο *Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα*, το ζήτημα της υποβάθμισης του επιπέδου προστασίας κατέστη αντικείμενο εξέτασης στην *Γενική Παρατήρηση αρ. 3* σχετικά με τη φύση των υποχρεώσεων εκ μέρους των

κρατών.^[99] Η Επιτροπή τόνισε ότι κάθε εσκεμμένη επαναφορά στο προηγούμενο καθεστώς προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων «θα πρέπει να εξετάζεται αμέσως με μεγάλη φροντίδα» λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των δικαιωμάτων που περιλαμβάνονται στο Σύμφωνο. Σε ότι αφορά στο δικαίωμα στο περιβάλλον, η Επιτροπή επανέλαβε αυτό το δόγμα ενόψει του δικαιώματος στο νερό, του δικαιώματος στην τροφή και του δικαιώματος στην υγεία.^[100] Γενικά, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αναφορικά με τα κοινωνικά δικαιώματα, οσάκις ένα κράτος υιοθετεί ένα μέτρο το οποίο περιορίζει την ήδη παρεχόμενη προστασία, θα πρέπει αυτή η επιλογή να αιτιολογείται ειδικώς. Ο Ol. De Schutter θεωρεί ότι « παρά το ότι η λήψη μέτρων τα οποία σκοπίμως υποβαθμίζουν το επίπεδο προστασίας διακρίνεται από την παραβίαση εκ μέρους του κράτους της υποχρέωσης σεβασμού του στις διατάξεις του Συμφώνου, στην πράξη μπορεί να εξομοιωθούν. »^[101]

Στον *Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη*, η αρχή της ακινητοποίησης (standstill) απορρέει, κατά κύριο λόγο, από το άρθρο 31 το οποίο ορίζει τα παρακάτω :

« Τα δικαιώματα και οι αρχές που εξαγγέλλονται (...) και η αποτελεσματική άσκηση των δικαιωμάτων και αρχών αυτών (...) δεν θα μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο περιορισμών που δεν προβλέπονται (...) με εξαίρεση τους περιορισμούς που προβλέπονται από το νόμο και που είναι αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία για την εγγύηση του σεβασμού των δικαιωμάτων και ελευθεριών και των λοιπών προσώπων ή για την προστασία της δημόσιας τάξης, της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας υγείας ή των χρηστών ηθών.»

Η διάταξη αυτή αποτρέπει τα κράτη από τη λήψη μέτρων περιοριστικών της ισχύουσας προστασίας, εκτός αν η δυνατότητα αυτή προβλέπεται ρητώς. Σε ότι αφορά στο δικαίωμα στην υγεία, το οποίο επικουρεί τη προστασία του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον, η διατύπωση της διάταξης του άρθρου 11 επιτρέπει να συμπεράνουμε την ύπαρξη κανόνα ακινητοποίησης (standstill). Πιο συγκεκριμένα, οι δεσμεύσεις των κρατών αναφορικά με την προστασία της υγείας συνίστανται στο «να εξαφανίζονται κατά το δυνατό τα αίτια μη ικανοποιητικής υγείας» και στη «βελτίωσή» της.

Στην υπόθεση *ΙΜΔΑ κατά Ελλάδα*, η Επιτροπή επιβεβαίωσε τη θέση της ότι :

«οι εθνικές αρχές δε μπορούν να παραλείπουν, δίχως να παραβαίνουν τις υποχρεώσεις τους

- να επεξεργάζονται και να ανανεώνουν τακτικά ένα επαρκώς ανεπτυγμένο νομοθετικό και κανονιστικό πλαίσιο για θέματα περιβάλλοντος. » [\[102\]](#)

Συνεπώς, στον τομέα του περιβάλλοντος, τα υιοθετούμενα μέτρα πρέπει να αποσκοπούν στην αύξηση του επιπέδου προστασίας («επαρκώς ανεπτυγμένο»).

Αναφορικά με την παρεχόμενη από την *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* προστασία, η ύπαρξη ή μη της ρήτρας ακινητοποίησης (standstill) για το δικαίωμα στο περιβάλλον δεν επιβεβαιώνεται επισήμως. Ωστόσο, σύμφωνα με την άποψη της μειοψηφίας πέντε δικαστών στην υπόθεση *Hatton κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, γίνεται ευρέως αντιληπτό ότι η προστασία του δικαιώματος στο περιβάλλον μέσω του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή δε θα πρέπει να μειωθεί.[\[103\]](#) Από την απόφαση παραθέτουμε τα εξής :

« Η απόφαση του τμήματος μείζονος σύνθεσης του, κατά το μέτρο όπου καταλήγει, σε αντίθεση με την απόφαση του πρώτου τμήματος της 2 Οκτωβρίου 2001, στην μη παραβίαση του άρθρου 8, φαίνεται να απομακρύνεται από την εξέλιξη της νομολογίας των οργάνων της Σύμβασης, και να οδηγεί σε οπισθοδρόμηση».

VI. Διαδικαστικές εγγυήσεις του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον

Θα μπορούσε να λεχθεί ότι το εννοιολογικό πλαίσιο του δικαιώματος στο περιβάλλον ως ουσιαστικό δικαίωμα παραμένει αμφίβολο. Σε ότι αφορά, ωστόσο, στα περιβαλλοντικά θέματα, τα διαδικαστικά δικαιώματα εμφανίζουν ταχύτερη εξέλιξη και, επομένως, αποτελεσματικότερη προστασία του δικαιώματος. Ως «διαδικαστικά δικαιώματα» ορίζονται τα εξής: 1) το δικαίωμα πληροφόρησης, 2) το δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και 3) το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη. Αντίστοιχα διαδικαστικά δικαιώματα εμπεριέχονται και σε άλλα κοινωνικά

δικαιώματα, όπως στο δικαίωμα στην υγεία.[\[104\]](#)

Η διαδικαστική διάσταση του δικαιώματος στο περιβάλλον θεμελιώνεται αρχικά στη [Διακήρυξη του Ρίο για το περιβάλλον και την ανάπτυξη](#). Η πρόσβαση στην πληροφόρηση περιγράφεται ως σημαντική πτυχή της συμμετοχής του κοινού στην επεξεργασία των αποφάσεων σχετικά με τα περιβαλλοντικά ζητήματα, η οποία σε περίπτωση παραβίασης επιφέρει αποτελεσματική πρόσβαση σε μέτρα που άπτονται της δικαστικής ή εκτελεστικής εξουσίας (αρχή 10).

Το κυριότερο κείμενο το οποίο καθιερώνει τα διαδικαστικά δικαιώματα στον τομέα του περιβάλλοντος είναι η *Σύμβαση του Ήρχους σχετικά με την πρόσβαση σε πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα (Σύμβαση Århus)*. Η Σύμβαση, η οποία συνάφθηκε στο πλαίσιο «εκδημοκρατισμού» των περιβαλλοντικών θεμάτων, αποτελεί το πρώτο δεσμευτικό κείμενο που θεσπίζει το δικαίωμα στην περιβαλλοντική πληροφόρηση, το δικαίωμα στην συμμετοχή του κοινού κατά το στάδιο επεξεργασίας των αποφάσεων και το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη. Παρά το γεγονός ότι υιοθετήθηκε στους κόλπους της Ε.Ε., είναι κείμενο παγκοσμίας εμβέλειας. Η ίδια η Ένωση είναι μέλος της Σύμβασης σύμφωνα με τον Κανονισμό 1367/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου.[\[105\]](#) Η δομή της Σύμβασης του Ήρχους αναπτύσσεται σε πυλώνες που αντιστοιχούν στα προστατευόμενα δικαιώματα.

1. Το δικαίωμα στην πληροφόρηση

Η Déjeant-Pons αναφέρει ότι η περιβαλλοντική πληροφόρηση έγκειται «είτε σε δεδομένα για το εν γένει περιβάλλον, είτε σε δεδομένα τα οποία έχουν υποστεί ανάλυση και επεξεργασία, είτε σε εθνικά και διεθνή κείμενα στον τομέα του περιβάλλοντος».[\[106\]](#)

Αναφορικά με τη νομική του βάση, το δικαίωμα στην πληροφόρηση αποτελεί τον πρώτο πυλώνα της Σύμβασης του Ήρχους. Προβλέπεται στο άρθρο 4, το οποίο περιγράφει μία σειρά από σαφείς υποχρεώσεις προς τα συμβαλλόμενα κράτη. Η Σύμβαση προστατεύει όλες τις όψεις του δικαιώματος, ήτοι την ενεργό πληροφόρηση

(κατόπιν σχετικού αιτήματος των ενδιαφερομένων προσώπων) και παθητική πληροφόρηση (απευθείας από τους αρμόδιους κρατικούς φορείς). Περαιτέρω δε, για την ενεργητική πληροφόρηση δεν απαιτείται η ύπαρξη ειδικού εννόμου συμφέροντος ή ειδικής αιτιολογίας.

Στον ενωσιακό χώρο, το δικαίωμα στην πληροφόρηση θεμελιώνεται στην Οδηγία 90/313/ΕΚ. Οι διατάξεις της διακρίνονται σε δύο κατηγορίες ανάλογα με τις υποχρεώσεις που επιβάλλουν: σε διατάξεις στις οποίες τα κράτη μέλη δεν διαθέτουν καμία διακριτική ευχέρεια και σε εκείνες οι οποίες αφήνουν περιθώριο στα κράτη-μέλη για να τις υιοθετήσουν.[\[107\]](#) Προκειμένου να εφαρμοστούν οι αρχές της Σύμβασης Πρχους, η νεότερη Οδηγία 2003/4/ΕΚ κατήργησε την προγενέστερη, χωρίς, ωστόσο, να επιφέρει σημαντικές τροποποιήσεις στο καθεστώς που ίσχυε ως τότε.[\[108\]](#) Η νέα Οδηγία έλαβε υπόψη και έθεσε σε ισχύ τα συμπεράσματα της εφαρμογής της Οδηγίας 90/313/ΕΚ στα κράτη-μέλη.[\[109\]](#)

Στο πλαίσιο της *Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, το άρθρο 10, το οποίο προστατεύει το εν γένει δικαίωμα στην πληροφόρηση, απετέλεσε τη βάση για τη διαπίστωση παραβίασης σε μια σειρά αποφάσεων σχετικών με το περιβάλλον. Ενδεικτικότερα, στην υπόθεση *Anna Maria Guerra και λοιποί κατά Ιταλίας*, αντικείμενο της οποίας ήταν οι ρυπογόνες δραστηριότητες ενός εργοστασίου, η Επιτροπή διατύπωσε τα εξής:

«Η πληροφόρηση του κοινού αντιπροσωπεύει εφεξής ένα από τα ουσιαστικότερα όργανα προστασίας της ευημερίας και της υγείας του πληθυσμού σε επικίνδυνες καταστάσεις για το περιβάλλον».[\[110\]](#)

Εντούτοις, ενώπιον του τμήματος μείζονος σύνθεσης, το Δικαστήριο έκρινε ότι: «Η ελευθερία απόκτησης πληροφοριών, η οποία αναφέρεται στην παράγραφο 2 του άρθρου 10 της Σύμβασης, (...) δε θα πρέπει να εκτιμάται ως επιβάλουσα σε ένα κράτος, σε συνθήκες παρόμοιες με εκείνες της παρούσας υπόθεσης, θετικές υποχρεώσεις *motu proprio* συγκέντρωσης και διάδοσης πληροφοριών».[\[111\]](#)

Παρά την τελική απόφαση, η γνώμη της Επιτροπής υπήρξε καινοτόμος για την αναγνώριση του δικαιώματος στην πληροφόρηση και την εφαρμογή του στο πεδίο της προστασίας του περιβάλλοντος.[\[112\]](#)

2. Το δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων

Ο τελικός σκοπός της διασφάλισης του δικαιώματος στην πληροφόρηση είναι η συμμετοχή του κοινού στο στάδιο της απόφασης. Το δικαίωμα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων συνιστά το δεύτερο πυλώνα της Σύμβασης του Άρχους (άρ. 6). Από τη σύναψή της, η συμμετοχή των πολιτών αποκτά σαφές και δεσμευτικό περιεχόμενο, με παγκόσμια απήχηση, δεδομένου ότι έως τότε η συμμετοχή των ιδιωτών στα περιβαλλοντικά θέματα δεν αναγνωριζόταν παρά μόνο σε εθνικό ή κοινοτικό επίπεδο.[\[113\]](#) Το δικαίωμα συμμετοχής προβλέπεται σε τρία είδη αποφάσεων : συμμετοχή σε αποφάσεις για ειδικές δραστηριότητες (αρ. 6), σε σχέδια, προγράμματα και πολιτικές σχετικά με το περιβάλλον (αρ. 7) και συμμετοχή κατά τη φάση προπαρασκευής εκτελεστικών κανονισμών ή/και νομικώς δεσμευτικών κανονιστικών πράξεων γενικής εφαρμογής (αρ. 8).

Σε επίπεδο Ε.Ε., το δικαίωμα συμμετοχής θεσπίστηκε αρχικά στην Οδηγία 85/337 για την εκτίμηση των επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων δημοσίων και ιδιωτικών έργων στο περιβάλλον, της οποίας, όμως, η αποτελεσματικότητα επικρίνεται.[\[114\]](#) Την επαύριον της σύναψης της Σύμβασης του Άρχους, οι Οδηγίες 2001/42 σχετικά με την εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων και 2003/35 σχετικά με τη συμμετοχή του κοινού στην κατάρτιση ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων που αφορούν το περιβάλλον [\[115\]](#) εγγυώνται το δικαίωμα συμμετοχής.

3. Το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη

Το ζήτημα της δημιουργίας υποκειμενικών δικαιωμάτων έχει ήδη αναπτυχθεί ανωτέρω.[\[116\]](#) Στην παρούσα ενότητα θα περιοριστούμε στην εξέταση του

δικαιώματος του παρίσθασθαι, τόσο μεμονωμένων ατόμων όσο και ομάδων ιδιωτών, καθώς και στο ζήτημα του εννόμου συμφέροντος.

Σύμφωνα με τη Σύμβαση του Πρχους, το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη αναγνωρίζεται σε περιπτώσεις όπου «το αίτημα για πληροφορίες κατά το άρθρο 4 έχει αγνοηθεί, απορριφθεί αδίκως, είτε εν μέρει, είτε εξ ολοκλήρου, έχει απαντηθεί ανεπαρκώς ή κατά τα άλλα δεν έχει αντιμετωπισθεί σύμφωνα με τις διατάξεις του εν λόγω άρθρου» (άρθρο 9), καθώς και για παραβάσεις διατάξεων του εθνικού δικαίου σχετικά με το περιβάλλον (παράγραφος 3).

i) Η προϋπόθεση του εννόμου συμφέροντος

Η ύπαρξη εννόμου συμφέροντος ως προϋπόθεση του παραδεκτού της προσφυγής για παραβίαση ουσιαστικού δικαιώματος αποτελεί κοινό κανόνα για την πλειοψηφία των διεθνών και εσωτερικών κειμένων.[\[117\]](#) Σε ορισμένες, ωστόσο, περιπτώσεις ο όρος αυτός έχει καμφθεί εξαιτίας της ιδιαιτερότητας που παρουσιάζουν οι περιβαλλοντικές υποθέσεις.

Στον *Αφρικανικό Χάρτη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών*, δεν απαιτείται η ιδιότητα του «θύματος» προκειμένου να υποβληθεί μια ατομική αναφορά. Ούτε τα άρθρα 55 και 56 του Χάρτη, αλλά ούτε το άρ. 30 του *Πρωτοκόλλου για το Καταστατικό του Αφρικανικού Δικαστηρίου Δικαιοσύνης και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου* δεν προβλέπουν αντίστοιχη προϋπόθεση.

Σε εθνικό επίπεδο, τα περιβαλλοντικά ζητήματα «εξαιρούνται» από τη γενική υποχρέωση απόδειξης άμεσου και προσωπικού εννόμου συμφέροντος. Ωστόσο, η προσέγγιση αυτή δεν εκτείνεται μέχρι του σημείου αποδοχής μιας *actio popularis*, για την οποία αρκεί μόνο η ιδιότητα του πολίτη. Το βελγικό Συμβούλιο της Επικρατείας έχει δεχθεί ότι ο κίνδυνος που απειλεί την υγεία ή το περιβάλλον, έστω και αν είναι αβέβαιος εν πάση, όμως, περιπτώσει εύλογος, αποτελεί μείζονα κίνδυνο ζημίας δυσχερώς επανορθώσιμης, διότι ανάγεται στα θεμελιώδη δικαιώματα που

προστατεύονται από το αρ. 23.[\[118\]](#) Στην Ελλάδα, η χαλάρωση της εν λόγω προϋπόθεσης σχετίζεται με τον κοινωνικό χαρακτήρα του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον.[\[119\]](#) Πιο συγκεκριμένα, τα ελληνικά δικαστήρια υπό το φως των δυσμενών επιπτώσεων στο περιβάλλον, οι οποίες συχνά εκτείνονται και πέραν του τύπου εκδήλωσης του ρυπογόνου γεγονότος, έχουν μειώσει τα κριτήρια για τον προσδιορισμό του εννόμου συμφέροντος.[\[120\]](#)

ii) Το ζήτημα των μη κυβερνητικών οργανώσεων

Η Σύμβαση του Άρχους, κατά γενική ομολογία, δίδει στις ΜΚΟ τη δυνατότητα ενεργητικής νομιμοποίησης σε περιβαλλοντικές υποθέσεις. Το άρθρο 2 παράγραφος 5 ορίζει τα εξής: « (...) για τους σκοπούς του παρόντος (...), οι μη κυβερνητικοί οργανισμοί που προωθούν την περιβαλλοντική προστασία και πληρούν οποιεσδήποτε προϋποθέσεις κατά το εθνικό δίκαιο θεωρείται ότι έχουν συμφέρον.»

Περαιτέρω, το αρ. 9 παρα. 2 προβλέπει ότι : «Το τι συνιστά επαρκές συμφέρον και προσβολή δικαιώματος προσδιορίζεται σύμφωνα με τις απαιτήσεις του εθνικού δικαίου και σύμφωνα με τον στόχο να παρασχεθεί στο ενδιαφερόμενο κοινό ευρεία πρόσβαση στη δικαιοσύνη εντός του πεδίου εφαρμογής της παρούσας σύμβασης. Για τον σκοπό αυτόν, κρίνεται επαρκές για τον σκοπό του ανωτέρω στοιχείου (α) το συμφέρον οποιουδήποτε μη κυβερνητικού οργανισμού ο οποίος πληροί τις απαιτήσεις που αναφέρονται στο άρθρο 2 παράγραφος 5. Οι εν λόγω οργανισμοί θεωρείται επίσης ότι έχουν δικαιώματα που μπορούν να προσβληθούν για τον σκοπό του ανωτέρω στοιχείου (β).»

Κατά την τέταρτη σύνοδο των κρατών-μελών, η ομάδα εργασίας διένειμε ένα ερωτηματολόγιο σχετικά με τις προϋποθέσεις πρόσβασης στη δικαιοσύνη που προβλέπονται σε εθνικό επίπεδο για τις ΜΚΟ. Ενόψει της ποικιλομορφίας των κριτηρίων, ορισμένα κράτη-μέλη πρότειναν την επεξεργασία μιας λίστας προϋποθέσεων για την πρόσβαση των οργανώσεων αυτών στην εσωτερική έννομη τάξη των κρατών μελών της Σύμβασης. [\[121\]](#)

Σε ενωσιακό επίπεδο, το ΔΕΚ εμφανίζεται ιδιαιτέρως αυστηρό κατά την εξέταση προσφυγών που υποβάλλονται από μη κυβερνητικές οργανώσεις. Σε αρκετές περιπτώσεις έκρινε απαράδεκτες τις προσφυγές συλλόγων των οποίων ο σκοπός ήταν η εν γένει προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με την αιτιολογία ότι δεν υφίσταντο άμεσες και προσωπικές συνέπειες. Η προσέγγιση αυτή δεν διαφοροποιείται στο πεδίο των περιβαλλοντικών υποθέσεων. Ενδεικτικά, στην υπόθεση *C-321/95 Stichting Greenpeace Council κατά Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, το ΔΕΚ επιβεβαίωσε αυτή τη θέση αυτή και δε δέχθηκε καμία εξαίρεση.^[122] Συγκεκριμένα σε ότι αφορά στις ΜΚΟ, το Δικαστήριο δεν αναγνωρίζει το δικαίωμα έννομης προστασίας εάν τα μέλη τους δεν επηρεάζονται σε προσωπικό βαθμό.

Ο αποκλεισμός των ΜΚΟ αποδείχθηκε ότι μείωνε την προστασία του περιβάλλοντος. Για το λόγο αυτό, τέθηκε η ιδέα για μια νέα Οδηγία με αντικείμενο την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα.^[123] Εντούτοις, μόνο μετά τη σύναψη της Σύμβασης του Άρχους, η Ε.Ε. ασχολήθηκε πιο επιμελώς με το θέμα. Στις 24/10/2003, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υπέβαλε πρόταση για νέα Οδηγία «σχετικά με την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα» προκειμένου να υλοποιήσει τον τρίτο πυλώνα της Σύμβασης του Άρχους.^[124] Τα άρθρα 8 και 9 του Σχεδίου της Οδηγίας παραθέτουν τα κριτήρια και τη διαδικασία αναγνώρισης των νομιμοποιούμενων φορέων.^[125]

Επίσης, στο Προοίμιο του Κανονισμού 1367/2006, ο οποίος αποσκοπεί στην εφαρμογή της Σύμβασης στο πλαίσιο της Ε.Ε., προβλέπεται ότι:

« Μη κυβερνητικοί οργανισμοί που δραστηριοποιούνται στο πεδίο της προστασίας του περιβάλλοντος και πληρούν ορισμένα κριτήρια, ιδίως προκειμένου να εξασφαλίζεται ότι πρόκειται για ανεξάρτητους και υπόλογους οργανισμούς, οι οποίοι έχουν αποδείξει ότι ο πρωτεύων στόχος τους είναι η προαγωγή της προστασίας του περιβάλλοντος, θα πρέπει να δικαιούνται να ζητούν εσωτερική επανεξέταση, σε κοινοτικό επίπεδο, πράξεων που θεσπίστηκαν ή παραλείψεων δυνάμει του περιβαλλοντικού δικαίου από όργανο ή οργανισμό της Κοινότητας, προκειμένου να επανεξετάζονται από το εν λόγω όργανο ή οργανισμό.»

Το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη αναγνωρίζεται στις ΜΚΟ οι οποίες πληρούν μία σειρά από προϋποθέσεις που ορίζονται στο άρθρο 11 της Σύμβασης του Άρχους.

Για το λόγο αυτό, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή βρίσκεται σε διαδικασία θέσπισης των αναγκαίων διατάξεων προκειμένου να «εξασφαλίσει τη διαφανή και συνεπή εφαρμογή των κριτηρίων που αναφέρονται στην παράγραφο 1» (άρ. 11 παρ. 2). Παρόλο που ακόμη δεν έχει δημοσιευθεί, οι ΜΚΟ δεν στερούνται πρόσβασης στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα, χάριν στο χαρακτήρα άμεσης ισχύος του άρθρου 11, το οποίο περιέχει σαφείς και ορισμένες διατάξεις.[\[126\]](#)

Στην εσωτερική έννομη τάξη του Βελγίου και της Ελλάδας, το ζήτημα της πρόσβασης των ΜΚΟ στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα έχει επιλυθεί προ πολλού. Ο νόμος της 12/1/1993 για το δικαίωμα δράσης στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος ο οποίος θεσπίστηκε επί τη βάση του άρθρου 23 του Βελγικού Συντάγματος, κηρύσσει το εν λόγω δικαίωμα ως προς τις μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα ενώσεις προσώπων.[\[127\]](#) Σύμφωνα με τη νομολογία του βελγικού Συμβουλίου της Επικρατείας, για το παραδεκτό της προσφυγής των ενώσεων προσώπων είναι αναγκαίο να πληρούνται οι εξής προϋποθέσεις: α) νομική προσωπικότητα, β) η ένωση θα πρέπει να δρα στο πλαίσιο του καταστατικού της σκοπού και γ) άμεσος και επαρκής σύνδεσμος μεταξύ του σκοπού της και της εν λόγω προσφυγής. Σε ορισμένες περιπτώσεις, το Συμβούλιο της Επικρατείας έθεσε ως περαιτέρω προϋπόθεση η ένωση να εκπροσωπεί ένα συγκεκριμένο αριθμό ατόμων.[\[128\]](#) Για το Διαιτητικό Δικαστήριο, τα κριτήρια είναι λιγότερο αυστηρά. Ενδεικτικά, έχει γίνει δεκτό ότι οι σκοποί της ένωσης πρέπει να βασίζονται σε ιδιαίτερο συμφέρον, το οποίο διακρίνεται από το γενικό και δεν ταυτίζεται με τα συμφέροντα των μελών της. Ενίοτε, το Δικαστήριο ζητά να αποδεικνύεται ο βαθμός επηρεασμού των σκοπών της ένωσης από την επιλήψιμη για το περιβάλλον δραστηριότητα.[\[129\]](#)

Στην Ελλάδα, η επέκταση του εννόμου συμφέροντος συνοδεύτηκε από την αποδοχή προσφυγών εκ μέρους ομάδων ατόμων ή σωματείων που αποσκοπούν στην προστασία του περιβάλλοντος. Σε πλείστες υποθέσεις τα ελληνικά δικαστήρια έκριναν ότι αρκεί η προστασία του περιβάλλοντος να περιγράφεται γενικά στον καταστατικό σκοπό του νομικού προσώπου και δεν απαιτείται αυτός να είναι ο μοναδικός ή ο κυρίαρχος.[\[130\]](#)

Συμπέρασμα

Από όσα αναφέρθηκαν μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η ουσιαστική διάσταση

του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον έγκειται αφενός σε κείμενα μη δεσμευτικού χαρακτήρα (Διακήρυξη του Ρίο, Διακήρυξη της Στοκχόλμης, Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης), αφετέρου δε σε συμφωνίες με υποχρεωτική ισχύ (Αφρικανικός Χάρτης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Λαών, Πρόσθετο Πρωτόκολλο στην Αμερικανική Σύμβαση για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα).

Εντούτοις, παρατηρήσαμε ότι το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον απολαμβάνει περαιτέρω προστασίας μέσω άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ενδεικτικά, αναφερθήκαμε στο δικαίωμα στην υγεία, με τις ειδικότερες εκφάνσεις του, στο δικαίωμα στο νερό, στην τροφή και στον αέρα. Στο πεδίο αυτό, το Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα και ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης μπορούν να στοιχειοθετήσουν μια ουσιαστική νομική βάση. Επιπλέον, αναλύσαμε ότι τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα μπορούν επίσης να προσφέρουν αποτελεσματική προστασία του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον, ειδικότερα δε το δικαίωμα στον ιδιωτικό και οικογενειακό βίο. Σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύξαμε την πλούσια νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα, παρατηρήσαμε ότι παρά την διστακτικότητά του να αποφανθεί για την παραβίαση του δικαιώματος στο περιβάλλον, το Δικαστήριο προέβη σε καινοτόμες διακηρύξεις για την προστασία του.

Αναφορικά με τον κανόνα της αμέσου εφαρμογής, συμπεράναμε μία απροθυμία στην αναγνώριση υποκειμενικών δικαιωμάτων για ότι σχετίζεται με κοινωνικά ζητήματα. Εντούτοις, η πρόσφατη υιοθέτηση του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στο Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα δίδει την δυνατότητα για μια παγκοσμίως πιο ευρεία προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων.

Επιπροσθέτως, παρατηρήσαμε ότι η απουσία άμεσης εφαρμογής των κανόνων που σχετίζονται με το περιβάλλον συχνά αντικαθίσταται από μία υποχρέωση ακινητοποίησης (standstill). Καταλήξαμε δε ότι αυτή υφίσταται τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο.

Παρά τις ενδεχόμενες ενστάσεις σχετικά με την αποτελεσματικότητα της προστασίας του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον, η ύπαρξη ισχυρών

διαδικαστικών εγγυήσεων αποδυναμώνει τα αντίθετα επιχειρήματα. Πράγματι, η παρεχόμενη προστασία από την αναγνώριση των δικαιωμάτων στην περιβαλλοντική πληροφόρηση, στη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και στην πρόσβαση στη δικαιοσύνη για τα περιβαλλοντικά θέματα εμφανίζεται πιο οργανωμένη και, συνεπώς, πιο αποτελεσματική. Η σύναψη της Συνθήκης του Ήρχους συνέβαλε αποφασιστικά στο πλαίσιο αυτό.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε την άποψη ότι το σημείο τριβής στην προστασία του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον έγκειται στην απουσία μιας νομικής βάσης με παγκόσμια ισχύ. Υπάρχουν πάμπολλα περιφερειακά κείμενα και διακηρύξεις παγκοσμίου εμβέλειας, όμως ελλείπει ένα διεθνώς δεσμευτικό νομικό κείμενο το οποίο θα προβλέπει το εν λόγω δικαίωμα κατά τρόπο αδιαμφισβήτητο. Το μοναδικό όργανο με διεθνές πεδίο εφαρμογής για τα περιβαλλοντικά θέματα είναι η Συνθήκη του Ήρχους, η οποία, όμως, δεν είναι αρκετά σαφές εάν προστατεύει το δικαίωμα υπό την ουσιαστική του έννοια. Η αναγνώριση της δυνατότητας πρόσβασης στη δικαιοσύνη σε περιπτώσεις παραβίασης του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον θα ενδυνάμωνε την προστασία του. Στην παρούσα χρονική στιγμή, η Συνθήκη του Ήρχους το προβλέπει όσον αφορά στα διαδικαστικά περιβαλλοντικά δικαιώματα και αφήνει αμφίβολο το ζήτημα σε περιπτώσεις παραβίασης του ουσιαστικού δικαιώματος στο περιβάλλον.

Η εργασία εκπονήθηκε στο πλαίσιο του MC στα Ανθρώπινα Δικαιώματα το ακαδημαϊκό έτος 2008-2009. Εδώ παρατίθεται η μετάφραση της από τη γαλλική.

[1] Βλ. *M. R. Anderson*, *Human Rights Approaches to Environmental Protection : An Overview* και *J. G. Merills*, *Environmental Protection and Human Rights: Conceptual Aspects*, *Human Rights Approaches to Environmental Protection*, (éd.) A. Boyle and M. Anderson, Oxford, 1996, Clarendon, σ. 1-23 και 25-41. *A. Kiss*, *The right to environment defined*, *International Human Rights Law and environmental problems*, ed. A. Cançado Trindade,

<https://www.unu.edu/unupress/unupbooks/uu25ee/uu25ee06.htm>, A. Kiss and D. Shelton, Manual on European Environmental Law, 2nd Edition, 1997, Cambridge University Press, σ. 85 επ.

[2] Βλ. A. Boyle, The Role of International Human Rights Law in the Protection of the Environment, σε A. Boyle and M. Anderson, supra, σημ. 1, σ. 57-59. Αναφορικά με την κατάταξη σε μία από τις πρώτες υπάρχουσες γενιές, ο M. Anderson θεωρεί ότι το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον βρίσκεται πιο κοντά στα δικαιώματα της δεύτερης γενιάς διότι αυτά είναι άμεσα συνδεδεμένα με την καλή σωματική κατάσταση του ανθρώπου. Παρά ταύτα, αναγνωρίζει τις δυσχέρειες που έγκεινται στην εφαρμογή και επιτήρηση των οικονομικών, κοινωνικών και μορφωτικών δικαιωμάτων. Βλ. supra, σημ. 1, σ. 6.

[3] Ο χαρακτηρισμός αυτός ανήκει στο Marc Pallemmaerts. Βλ. M. Pallemmaerts, Le droit de l'homme à un environnement sain en tant que droit matériel, Droits de l'Homme et environnement, sous la directive de M. Déjeant-Pons et M. Pallemmaerts, Εκδ. Συμβουλίου της Ευρώπης, Ιούνιος 2002, σ. 9-19.

[4] Ενδεικτικά αναφέρουμε το άρθρο 25 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου («δικαίωμα σε ένα επίπεδο ζωής ικανοποιητικό για την εξασφάλιση της υγείας και της ευημερίας»)· το άρθρο 29 της Διακήρυξης των Ηνωμένων Εθνών για τα δικαιώματα των αυτοχθόνων λαών· Έκθεση Brundtland· UN SG Rapport sur les rapports entre droits de l'homme et l'environnement (2005)· IDI Résolution sur l'Environnement Session de Strasbourg 1997.

[5] Βλ. Pallemmaerts, supra, σημ. 3, σ. 11.

[6] Sous-commission de la lutte contre les mesures discriminatoires et de la protection des minorités. UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1994/9.

[7] Ο Χάρτης αποτελεί για την ώρα κείμενο μη δεσμευτικό εξαιτίας της μη επικύρωσης της Συνθήκης της Λισσαβόνας από το σύνολο των κρατών-μελών της ΕΕ.

[8] Το άρθρο 51 προβλέπει ότι ο Χάρτης απευθύνεται στα όργανα της Ένωσης και στα κράτη-μέλη, αποκλειστικά στην περίπτωση όπου αυτά εφαρμόζουν δίκαιο της Ε.Ε.

[9] Άρθρο 62 του Αφρικανικού Χάρτη.

[10] Άρθρο 47 και 55 του Αφρικανικού Χάρτη. Για τις προϋποθέσεις του παραδεκτού, βλ. άρ. 50 και 56 του Χάρτη.

[11] Ο *R. Churchill* υποστηρίζει ότι το λεκτικό του άρθ. 24 του Χάρτη είναι λακωνικό αλλά ασαφές, στοιχείο το οποίο ενόψει της διστακτικότητας του ελέγχου που πραγματοποιείται από την Επιτροπή, καθιστά αδύνατο το να γνωρίζουμε ολοκληρωμένα ποιος είναι ο αντίκτυπος του Χάρτη στο περιβάλλον της Αφρικής. Βλ. *R. R. Churchill*, *Environmental Rights in existing human rights treaties*, σε *A. Boyle and M. Anderson*, *supra*, σημ. 1, σ. 106-107.

[12] Το Πρωτόκολλο, το οποίο υπογράφηκε στο Σαν Σαλβαδόρ, στις 17/11/1988, δεν έχει κυρωθεί από τις ΗΠΑ και τον Καναδά.

[13] Άρθρο 1 και 2 του Πρωτοκόλλου.

[14] *R. Churchill*, *supra*, σημ. 11, σ. 100.

[15] *M. Pallemarts*, *supra*, σημ. 3, σ. 15-16. Εντούτοις, ο *M. Pallemarts* υποστηρίζει ότι η φράση «θέματα που σχετίζονται με την παρούσα σύμβαση» που περιέχεται στο άρθρο 15 αφήνει περιθώριο για την εξέταση παραβιάσεων και της ουσιαστικής όψης του δικαιώματος σε ένα υγιές περιβάλλον. *Ibidem*, σ. 17. Για τις διαδικαστικές εγγυήσεις, βλ. *Infra*.

[16] Στην παρούσα εργασία, θα περιοριστούμε στην αναφορά του ελληνικού και βελγικού συντάγματος. Εντούτοις, αντίστοιχες διατάξεις ανευρίσκονται και σε άλλα εθνικά συντάγματα. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα συντάγματα της Πορτογαλίας, της Ισπανίας, της Ιταλίας, της Γερμανίας, της Ολλανδίας, της Φινλανδίας και, εκτός ευρωπαϊκού χώρου, της Ινδίας. Στη Γαλλία το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον θεμελιώνεται στο «Χάρτη του Περιβάλλοντος» (*Charte de l'Environnement*).

[17] *Supra*, σημ. 1, σ. 18.

[18] *Ibidem*.

[19] *M. Martens*, *Constitutional Right to a Healthy Environment in Belgium*, *RECIEL* 16 (3) 2007, σ. 288. Βλέπε αντίθετα, *B. Jadot*, *Le droit à l'environnement, Les Droits Economiques, Sociaux et culturels dans la constitution sous la directive de Rusen Ergec*, *Actes du Colloque tenu à l'Université Libre de Bruxelles, Bruylant*, 1995, *Bruxelles*, σελ. 270-271.

[20] *Ibidem*. Βλ. επίσης *F. Haumont*, *Le Droit Constitutionnel belge à la protection d'un environnement sain- Etat de la jurisprudence*, *RJ-E No. Spécial* 2005, σ. 41-42· *L.-P. Suetens*, *supra*, σημ. 2, σ. 493.

[21] Το Συμβούλιο Επικρατείας της Ελλάδας έχει συμβάλλει δραστικά στην

εξακρίβωση του χαρακτήρα και του περιεχομένου αυτού του δικαιώματος. Στην απόφαση 3682/1986, το Δικαστήριο αναφέρεται σε «κοινωνικό δικαίωμα χρήσης του φυσικού περιβάλλοντος». Επιπλέον, στην απόφαση 219/1983, η Επιτροπή Αναστολών έκρινε ότι η προστασία των δασών αποτελεί κοινωνικό δικαίωμα. Ο χαρακτηρισμός ως «αυτοτελές δικαίωμα» πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά στην απόφαση 2537/1996, η οποία υπογραμμίζει ότι «με τις διατάξεις αυτές το φυσικό περιβάλλον έχει αναχθεί σε αυτοτελώς προστατευόμενο αγαθό προκειμένου να εξασφαλισθεί, στα όρια της Χώρας, η διατήρηση της οικολογικής ισορροπίας και η διαφύλαξη των φυσικών πόρων προς χάρη και των επόμενων γενεών.» Βλ. Επίσης *Ι. Καράκωστας, Περιβάλλον και Δίκαιο, Δεύτερη Έκδοση, 2006, απόσπασμα από www.nomosphysis.org.gr.*

[22] Γλ. Σιούτη, Εγχειρίδιο Δικαίου Περιβάλλοντος, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 2003, Αθήνα, σ. 79.

[23] Ibidem, σ. 31-32.

[24] « Η Σύμβαση θα πρέπει να ερμηνεύεται υπό το φως των σημερινών συνθηκών διαβίωσης (...), και στο εσωτερικό του πεδίου εφαρμογής της τείνει σε μία προστασία του ατόμου πραγματική και αποτελεσματική (...). Όμως όταν αναφέρεται στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, πολλά εξ αυτών προεκτείνονται και στην οικονομική και κοινωνική τάξη.» Airey κατά Ιρλανδίας, Απόφαση της 9/10/1979.

[25] Ο *H. Smets* στο άρθρο του «Le droit de chacun à l'eau» [«Το δικαίωμα του καθενός στο νερό»] παρουσίασε ένα διάγραμμα αρκετά παραστατικό για τους δεσμούς του δικαιώματος στο περιβάλλον με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα: το δικαίωμα στην προσωπικότητα, στη ζωή, στην υγεία, στο νερό, στη διαμονή και στην τροφή. *H. Smets, Le droit de chacun à l'eau, Revue Européenne de Droit de l'Environnement, 2/2002, σ. 138.*

[26] Ο *Ol. De Schutter* πιστεύει ότι η προσέγγιση υπό όρους υποχρεώσεων του Κράτους, όπως ακριβώς συμβαίνει με τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, εμπλουτίζει την ανάγνωση των οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων, γεγονός που μειώνει την αντιπαράθεση ανάμεσα στις κατηγορίες δικαιωμάτων. *Présentations power-point dans le cadre du cours «Droits liés à l'autonomie de la personne», Master complémentaire en droits de l'homme, Facultés Universitaires Saint-Louis, année académique 2008-2009.*

[27] Η άποψη αυτή ανήκει στην *Eva Brems*. Βλ., *L.-P. Suetens, Le droit à la protection d'un environnement sain (article 23 de la Constitution belge), Les Hommes et l'Environnement, Mankind and the environment - En hommage à Alexandre Kiss, Ed. Frison-Roche, 1998, Paris, σ. 498.* Η Γλ. Σιούτη θεωρεί ότι το δικαίωμα στο

περιβάλλον, χάρη στο μικτό χαρακτήρα του, αποδεικνύει ότι «τα κοινωνικά δικαιώματα δεν είναι παρά η άλλη και πιο τελειοποιημένη όψη των ατομικών δικαιωμάτων, καθώς και ότι η διάκριση μεταξύ των δικαιωμάτων είναι σχετική, διότι όλα τα δικαιώματα είναι είδη παραπληρωματικά μεταξύ τους». Βλ., *supra*, σημ. 22, σ. 37.

[28] *P. M. Dupuy, Le Droit à la santé et la protection de l'environnement, dans Edith Brown Weiss (Ed.), Environmental change and international law: New challenges and dimensions, United Nations University, 1992, www.unu.edu/unupress/unupbooks/uu25ee/uu25ee00.htm.*

[29] *M. A. Hermitte, Santé, Environnement, pour une deuxième révolution hygiéniste, σε Les Hommes et l'environnement, supra, σημ. 27, σ. 25.* Επιπλέον, υπογραμμίζει ότι ο διαχωρισμός ανάμεσα στο δικαίωμα στην υγεία και στο δικαίωμα στο περιβάλλον δεν δικαιολογείται παρά από ιστορικούς λόγους.

[30] *Ibidem*, σ. 30.

[31] Ενδεικτικά το δικαίωμα στην υγεία προβλέπεται στα εξής: άρ. 10 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου στην Αμερικανική Σύμβαση για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα, άρ. 24 της Σύμβασης για τα δικαιώματα του Παιδιού, Καταστατικό του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας.

[32] Για το ζήτημα, βλ. *Infra*.

[33] Μέχρι την υιοθέτηση του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε., ο Κοινωνικός Χάρτης αποτελεί το μόνο μηχανισμό που εγγυάται τα κοινωνικά δικαιώματα σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

[34] Το Πρόσθετο Πρωτόκολλο στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη προβλέπει ένα μηχανισμό συλλογικών αναφορών με την ιδιαιτερότητα ότι η εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων δεν τίθεται ως προϋπόθεση για την υποβολή τους ενώπιον της Επιτροπής.

[35] *Μ. Μπούζη, Η προστασία του περιβάλλοντος στον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, [www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=2399&lang=1&catid=1].*

[36] Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων, Προσφυγή Αρ. 30/2005. Η επικληθείσα παραβίαση αφορούσε επίσης στα άρ. 2 παρ. 4 (δικαίωμα για δίκαιες συνθήκες εργασίας) και 3 παρ. 1 και 2 (δικαίωμα για ασφαλείς και υγιεινές συνθήκες εργασίας).

[37] Βλ. επίσης Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων, Συμπεράσματα XVII-2, παρ. 5.
[www.coe.int/t/dghl/monitoring/socialcharter/conclusions/Year/XVII2Vol1_fr.pdf].

[38] Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΙΜΔΑ) κατά Ελλάδα, παρ. 196.

[39] Ibidem, παρ. 202.

[40] Για παράδειγμα η Σύμβαση-πλαίσιο των Ηνωμένων Εθνών για την κλιματική αλλαγή, το Πρωτόκολλο του Κιότο στη Σύμβαση-πλαίσιο για την κλιματική αλλαγή, οι Κανονισμοί του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας.

[41] π.χ. Οδηγία 82/884 σχετικά με την οριακή τιμή του μολύβδου στην ατμόσφαιρα, Οδηγία 88/609 για τον περιορισμό των εκπομπών στην ατμόσφαιρα ορισμένων ρύπων από μεγάλες εγκαταστάσεις καύσης, Οδηγία 92/72 σχετικά με την ατμοσφαιρική ρύπανση από το όζον, Οδηγία 92/62 για τη διαχείριση και την εκτίμηση της ποιότητας του αέρα.

[42] L. Krämer, Casebook on EU Environmental Law, Oxford, 2002, σ. 221.

[43] Στην υπόθεση C-59/89 Επιτροπή κατά Γερμανίας, το ΔΕΚ καταδίκασε τη γερμανική κυβέρνηση για τη μη θέσπιση κατάλληλων μέτρων για τη μεταφορά της Οδηγίας 82/884.

[44] Βλ. το άρθρο 14 παρ. 2 της Σύμβασης για εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των γυναικών, το άρθρο 24 παρ. 2 της Σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού. Στο Βέλγιο, υπήρξε πρόταση αναθεώρησης του άρθρου 23 του Συντάγματος προκειμένου να προστεθεί ρητή διάταξη για το δικαίωμα στο νερό.

[45] Επιτροπή των Οικονομικών, Κοινωνικών και Μορφωτικών δικαιωμάτων, Γενική Παρατήρηση Αρ. 15, E/C.12/2002/11. Στη δεύτερη παράγραφο, το «δικαίωμα στο νερό» ορίζεται ως «μια παροχή, η οποία είναι επαρκής, άμεσα προσβάσιμη και σε ανεκτό κόστος, νερού υγιεινού και σε αποδεκτή ποιότητα για την προσωπική και οικιακή χρήση κάθε ατόμου».

[46] Ibidem, παρ. 12-38.

[47] Ibidem, παρ. 55-59. Για το ζήτημα της πρόσβασης στη δικαιοσύνη, βλ. infra. Για τη δυνατότητα ατομικής προσφυγής στο πλαίσιο του Συμφώνου, βλ. supra, υπό III.

[48] Βλ. Οδηγίες 80/778 και 98/83 σχετικά με την ποιότητα του νερού που

προορίζεται για κατανάλωση.

[49] Krämer, *supra*, σημ. 42, σ. 185-192.

[50] Το δικαίωμα ορίζεται επίσης στο άρθρο 12 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου στην Αμερικανική Σύμβαση για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα, στο άρθρο 24 της Σύμβασης για τα δικαιώματα του παιδιού, στην Οικουμενική Διακήρυξη για την τελική εξάλειψη της πείνας και του υποσιτισμού Καν. 3348 (XXIX) της 17/12/1974.

[51] Άρ. 11 παρ. 2 εδ. β' του Διεθνούς Συμφώνου για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα.

[52] Η Γενική Παρατήρηση περιέχει επίσης τον ορισμό του δικαιώματος στην τροφή: «Το δικαίωμα σε μια επαρκή τροφή υφίσταται όταν κάθε άνδρας, γυναίκα και παιδί, ατομικά ή σε κοινότητα, έχει κάθε στιγμή τη φυσική και οικονομική δυνατότητα πρόσβασης σε επαρκή τροφή ή σε μέσα για την απόκτησή της. Το δικαίωμα σε επαρκή τροφή δεν πρέπει επομένως να ερμηνεύεται, υπό την στενή έννοια, στο δικαίωμα σε μία ποσότητα που περιέχει ένα *minimum* θερμίδων, πρωτεϊνών ή άλλων θρεπτικών στοιχείων». Επιτροπή των οικονομικών, κοινωνικών και μορφωτικών δικαιωμάτων, Γενική Παρατήρηση Άρ. 12, E/C.12/1999/5.

[53] Τη δεκαετία του 1970 παρουσιάστηκαν πολλές προτάσεις για την επεξεργασία ενός Πρωτοκόλλου στη Σύμβαση το οποίο θα αναγνώριζε το δικαίωμα σε ένα υγιές περιβάλλον, χωρίς, όμως, οι προσπάθειες αυτές να στεφθούν με επιτυχία. Βλ. *M. Pallemmaerts, supra*, σημ. 3, σ. 13.

[54] Powell et Rayner κατά Ηνωμένου Βασιλείου, Απόφαση της 21/2/1990, Προσφυγή Άρ. 9310/81, παρ. 40-41. Η υπόθεση αφορούσε επίσης σε παραβιάσεις των άρθρων 6 (δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης) και 13 (δικαίωμα αποτελεσματικής προσφυγής) της Σύμβασης, με το επιχείρημα ότι η ο βρετανικός νόμος για τις αερομεταφορές (Civil Aviation Act) απαγόρευε την προσφυγή ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων για περιπτώσεις πρόκλησης θορύβου που προερχόταν από τα αεροπλάνα.

[55] Hatton κατά Ηνωμένου Βασιλείου, Απόφαση της 8/7/2003, Προσφυγή Άρ. 36022/97 παρ. 129-130.

[56] *Ibidem*, παρ. 86 και 126.

[57] Opinion dissidente commune à M. Costa, M. Ress, M. Trümen, M. Zupančić et Mme Steiner.

[58] Ibidem, παρ. 5.

[59] Moreno Gómez κατά Ισπανίας, Απόφαση της 16/2/2005, Προσφυγή Αρ. 4143/02.

[60] López Ostra κατά Ισπανίας, Απόφαση της 9/12/1994, Προσφυγή Αρ. 16798/90.

[61] Ibidem, παρ. 57-58.

[62] Tătar κατά Ρουμανίας, Απόφαση της 27/1/2009, Προσφυγή Αρ. 67021/01.

[63] Ibidem, παρ. 107 και 112.

[64] Ibidem, παρ. 131.

[65] Ενώ η έννοια της «αμέσου εφαρμογής» αναφέρεται στην εφαρμογή ενός κανόνα από τα εθνικά δικαστήρια, ο όρος «ικανότητα επιδίωξης» (justiciabilité) διαθέτει πιο ευρύ περιεχόμενο. Στην παρούσα εργασία οι δύο όροι χρησιμοποιούνται χωρίς διάκριση.

[66] Sénat 1991-1992.

[67] Haumont βλ, supra, σημ. 20, σ. 42.

[68] Βλ., Martens, supra, σημ. 19, σ. 289.

[69] Ibidem. Βλ., επίσης Haumont, supra, σημ. 20, σ. 43.

[70] Βλ., Γλ. Σιούτη, supra, σημ. 22, σ. 30.

[71] Ibidem, σ. 27-28.

[72] Βλ. Supra, υπό Ι 3.

[73] Decision Regarding Communication 155/96 (Social and Economic Rights Action Center/Center for Economic and Social Rights v. Nigeria) Case No.ACHPR/COMM/A044/1, African Commission on Human and Peoples Rights, 27/05/2002.

[74] Αρ. 29 του Πρωτοκόλλου για το Καταστατικό του Αφρικανικού Δικαστηρίου Δικαιοσύνης και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

[75] Communication de la Commission du 13 septembre 2000 sur la Charte des droits

fondamentaux de l'Union Européenne, 3.4 no. 25.

[76] Η Ι. Ηλιοπούλου-Στράγγα θεωρεί ότι, από την επικύρωση, οι διατάξεις με κοινωνικό χαρακτήρα που περιλαμβάνονται στο Χάρτη θα μπορούσαν να παράγουν απευθείας έννομες συνέπειες αντίστοιχες με εκείνες των συνταγματικών κανόνων. Βλ., J. Iliopoulos-Strangas, *La Charte des Droits Fondamentaux de l'Union Européenne face à la protection constitutionnelle des droits sociaux dans les Etats-membres, Droits sociaux et droit européen, Bilan et prospective de la protection normative sous la direction de Jean-François Flauss, Bruyant 2002, σ. 59-60.*

[77] *Supra*, υπό II.

[78] Ol. De Schutter, *Le Protocole Facultatif au Pacte internationale relatif aux droits économiques, sociaux et culturels, CRIDHO Working paper 2005/03.*

[79] *Ibidem.*

[80] A/RES/63/117 I. Το Πρωτόκολλο θα τεθεί σε ισχύ με την επικύρωσή του από δέκα κράτη -μέλη (αρ. 18).

[81] Βλ, *supra*, υπό I 2.

[82] *Supra*, σημ. 3, σ. 17.

[83] Βλ., *supra*, υπό II 2.

[84] Haumont, *supra*, σημ. 20, σ. 44- 48, Martens, *supra*, σημ. 19, σ. 290-294, Jadot, *supra*, σημ. 19, σ. 262-263.

[85] Παρά την πρόβλεψη της ρήτρας ακινητοποίησης κατά το στάδιο των προπαρασκευαστικών εργασιών του Συντάγματος, το Συνταγματικό Δικαστήριο μέχρι πρότινος δεν την είχε αναγνωρίσει επισήμως. Σκόρπιες αναφορές επί του θέματος βρίσκονται στο κείμενο των αποφάσεων 50/2003, 130/2004, 150/2004, 59/2005, 89/2005, 31/2006 του Δικαστηρίου. Βλ., Martens, *supra*, σημ. 19, σ. 290-294. Οι αποφάσεις 87/2007, 139/2007, 114/2008, 121/2008 επαναλαμβάνουν την ίδια αρχή.

[86] Cour Constitutionnelle, arrêt 135/2006, B.10.

[87] Martens, *supra*, σημ. 19, σ. 292-293.

[88] *Ibidem.*

[89] Ibidem., σ. 293.

[90] Martens, *supra*, σημ. 19, σ. 294. Haumont, *supra*, σημ. 20, σ. 44.

[91] Ibidem, σ. 294.

[92] Η Γλ. Σιούτη θεωρεί ότι η απαγόρευση συνδέεται με τον υπερθετικό χαρακτήρα του δικαιώματος στο περιβάλλον και με την έννοια της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Επισημαίνει δε ότι «το δικαίωμα στο περιβάλλον μπορεί να γίνει αντιληπτό στο πλαίσιο ενός ολοκληρωμένου ανθρωπιστικού συστήματος πολιτικών και μορφωτικών αξιών, και, επομένως, ότι ο εκάστοτε φορέας της συνταγματικής εξουσίας δεν το έχει στην απόλυτη διάθεσή του και δεν μπορεί να το καταργήσει ή να το υποβαθμίσει ουσιαστικά. » *Supra*, σημ. 22, σ. 33 και 38-39.

[93] Άρ. 25 του ελληνικού Συντάγματος.

[94] Π. Δ. Δαγτόγλου, *Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, Δεύτερη Έκδοση*, 2005, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα, σ. 112-113.

[95] Γλ. Σιούτη, *supra*, σημ. 22, σ. 34.

[96] M. C. Soriano et M. Melchior, *Les droits de l'homme dans les politiques de l'Union européenne*,
[https://books.google.gr/books?id=8bpTZLze_5sC&dq=soriano+melchior&printsec=frontcover&source=bl&ots=](https://books.google.gr/books?id=8bpTZLze_5sC&dq=soriano+melchior&printsec=frontcover&source=bl&ots=WnNmZHbFWx&sig=XitGXKzmGhPZouXhU1A2yfXEqcA&hl=e)

[WnNmZHbFWx&sig=XitGXKzmGhPZouXhU1A2yfXEqcA&hl=e](https://books.google.gr/books?id=8bpTZLze_5sC&dq=soriano+melchior&printsec=frontcover&source=bl&ots=WnNmZHbFWx&sig=XitGXKzmGhPZouXhU1A2yfXEqcA&hl=e), Γλ. Σιούτη, *supra*, σημ. 22, σ. 84.

[97] M. C. Soriano et M. Melchior, *ibidem*.

[98] *Ibidem*.

[99] Επιτροπή οικονομικών, κοινωνικών και μορφωτικών δικαιωμάτων, Γενική Παρατήρηση αρ. 3, E/1991/123, para. 9.

[100] Επιτροπή οικονομικών, κοινωνικών και μορφωτικών δικαιωμάτων, Γενική Παρατήρηση αρ. 15 (δικαίωμα στο νερό), E/C.12/2002/11, παρ. 19, Γενική Παρατήρηση αρ. 12 (δικαίωμα σε επαρκή τροφή), E/C.12/1999/5, παρ. 19 και Γενική Παρατήρηση αρ. 14 (δικαίωμα στο καλύτερο επίπεδο υγείας που μπορεί να επιτευχθεί), E/C.12/2000/4, παρ. 32. Βλ. επίσης την άποψη του Οικονομικού και Κοινωνικού Συμβουλίου των Ηνωμένων Εθνών, *The right to food Report by the Special*

Rapporteur on the right to food, Mr. Jean Ziegler, submitted in accordance with Commission on Human Rights, RES. 25/2001 E/CN.4/2002/58, παρ. 43.

[101] *Ol. De Schutter*, supra, σημ. 78.

[102] ΙΜΔΑ κατά Ελλάδα, supra σημ. 36, παρ. 203. Βλ. επίσης, Παράρτημα στα Συμπεράσματα XV-2, Δημοκρατία της Σλοβακίας, σ. 210-214.

[103] Opinion dissidente commune à M. Costa, M. Ress, M. Trümen, M. Zupančić et Mme Steiner, Hatton κατά Ηνωμένου Βασιλείου, Απόφαση της 8/7/2003, Προσφυγή Αρ. 36022/97, παρ. 5.

[104] Επιτροπή οικονομικών, κοινωνικών και μορφωτικών δικαιωμάτων, Γενική Παρατήρηση αρ. 14 (δικαίωμα στο καλύτερο επίπεδο υγείας που μπορεί να επιτευχθεί), παρ. 12.

[105] Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1367/2006 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 6ης Σεπτεμβρίου 2006 για την εφαρμογή στα όργανα και τους οργανισμούς της Κοινότητας των διατάξεων της σύμβασης του Århus σχετικά με την πρόσβαση στις πληροφορίες, τη συμμετοχή του κοινού στη λήψη αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα, L 264/113.

[106] *M. Déjeant-Pons*, Le droit de l'homme à l'environnement en tant que droit procédural, Droits de l'Homme et environnement, sous la direction de M. Déjeant-Pons et M. Pallemmaerts, Εκδ. Συμβουλίου της Ευρώπης, Ιούνιος 2002.

[107] M. Prieur, Le droit à l'information en matière d'environnement - Présentation de la directive 90.313 CEE du 7 juin 1990, Le droit à l'information en matière d'environnement dans les pays de l'Union Européenne, Etude de Droit comparé sous la direction de Michel Prieur, Εκδ. Pulim, σ. 12.

[108] Οδηγία 2003/4/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 28ης Ιανουαρίου 2003 για την πρόσβαση του κοινού σε περιβαλλοντικές πληροφορίες και για την κατάργηση της οδηγίας 90/313/ΕΟΚ του Συμβουλίου, L. 41/26.

[109] Για την εφαρμογή της Οδηγίας 90/313 ΕΟΚ στο Βέλγιο και στην Ελλάδα, βλ. *M. Sancy*, La Belgique, Le droit à l'information en matière d'environnement dans les pays de l'Union Européenne, Etude de Droit comparé sous la direction de Michel Prieur, Εκδ. Pulim, σελ. 82-95 και *Al. K. Kefalogianni*, La Grèce, ibidem, σ. 209-221. Επίσης *Γλ. Σιούτη*, supra, σημ. 22, σ. 179-180.

[110] Guerra και άλλοι κατά Ιταλίας, Απόφαση της 19/2/1998, Αρ. 116/1996/735/932,

παρ. 52.

[111] *Ibidem*, παρ. 53.

[112] Déjeant-Pons, *supra*, σημ. 106, σ. 34.

[113] Αρ. 27 (ελευθερία της συνάθροισης) και 28 (δικαίωμα προσφυγής) του βελγικού Συντάγματος.

[114] Ο Α. Kiss τονίζει ότι, παρά το ότι η Οδηγία υποχρεώνει τα κράτη να προβούν σε μελέτη των επιπτώσεων, δεν διευκρινίζει ότι τα σχετικά αποτελέσματα πρέπει να δεσμεύουν τους αρμόδιους φορείς. Πράγματι, οι αρχές μπορούν να αδειοδοτήσουν ένα έργο, παρά τα αρνητικά συμπεράσματα της μελέτης. Α. Kiss, *supra*, σημ. 1, σ. 357.

[115] *Journal officiel* n° L 156 du 25/06/2003.

[116] *Supra*, υπό III.

[117] Το Προαιρετικό Πρωτόκολλο στο Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα απαιτεί την ιδιότητα του «θύματος» προκειμένου να κάνει δεκτή μια ατομική αναφορά (αρ. 2 « άτομα ή ενώσεις προσώπων που υπάγονται στη δικαιοδοσία ενός κράτους-μέλους, οι οποίοι ισχυρίζονται ότι υπήρξαν θύματα παραβίασης από το κράτος αυτό ενός εκ των οικονομικών, κοινωνικών ή μορφωτικών δικαιωμάτων που περιέχονται στο Σύμφωνο»).

[118] Βλ. Haumont, *supra*, σημ. 20, σ. 51-52.

[119] Γλ. Σιούτη, *supra*, σημ. 22, σ. 79. Στην Ελλάδα, το έννομο συμφέρον για τα περιβαλλοντικά ζητήματα αναγνωρίζεται σε περίπτωση όπου η ζημία έχει επέλθει ή υπάρχει σοβαρή απειλή. Επιπλέον, γίνεται δεκτό ότι η καταστροφή του περιβάλλοντος θα πρέπει να είναι είτε ανεπανόρθωτη είτε δυσχερώς επανορθώσιμη. Η προσέγγιση αυτή σημαίνει ότι η ύπαρξη ζημίας γίνεται δεκτή υπό ευρεία έννοια. *Ibidem*, σ. 80.

[120] Σε ορισμένες, όμως, περιπτώσεις το Συμβούλιο της Επικρατείας εξέτασε με μεγαλύτερη αυστηρότητα την ύπαρξη εννόμου συμφέροντος και ζήτησε την απόδειξη ισχυρού δεσμού μεταξύ του αιτούντος και της περιοχής μόλυνσης. ΣτΕ 2281/92 και 1482/99, Γλ. Σιούτη, *supra*, σημ. 22, σ. 83-87.

[121] Meeting of the Parties to the Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters, Report on the Third meeting of the Task Force on Access to justice, ECE/MP.PP/WG.1/2005/5, παρ. 16.

[122] C- 321/95 Stichting Greenpeace Council κατά Επιτροπής Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, παρ. 28-30.

[123] *T. Ormond*, “Access to justice” for Environmental NGOs in the European Union, *Environmental Rights Law, Litigation and access to justice*, (εκδ.) Sven Deimann and Bernard Dyssli, Εκδ. Cameron, 1995, σ. 71-86.

[124] Οι δύο άλλοι πυλώνες τίθενται σε εφαρμογή με τις Οδηγίες 2003/4/ΕΚ (πρόσβαση του κοινού σε περιβαλλοντικές πληροφορίες) και 2003/35/ΕΚ σχετικά με τη συμμετοχή του κοινού στην κατάρτιση ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων που αφορούν το περιβάλλον. Βλ, *supra*, υπό IV 1-3.

[125] *N. de Sadeleer*, G. Roller και M. Dross, *Access to Justice in Environmental matters and the role of NGOs, Empirical findings and legal appraisal*, Europa Law Publishing, 2005, σ. 205-209.

[126] *T. Crossen and V. Nielsen*, *NGO Standing in the European Court of Justice-Does Aarhus Regulation open the door?*, *RECIEL* 16 (3) 2007, σ. 335.

[127] Ο νόμος ορίζει ότι φορείς του δικαιώματος στην προστασία του περιβάλλοντος είναι και οι κρατικές αρχές. Βλ., *Tribunal de Première instance*, No. Requête 2004/7477/A.

[128] *N. de Sadeleer*, G. Roller et M. Dross, *supra*, σημ. 125, σ. 12-13.

[129] *Ibidem*, σ. 14-15.

[130] Στις αποφάσεις 304/93 και 2846/93 του Συμβουλίου της Επικρατείας, το δικαίωμα πρόσβασης στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά θέματα αναγνωρίζεται και σε οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης. Βλ. *Γλ. Σιούτη*, *supra*, σημ. 22, σ. 88-94.